ԾԱՏՈՒՐ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

(1825–1925)

ՓԱՐԻԶ, 1993

A HIS
ERT
993

ԾԱՏՈՒՐ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ՋԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

(1825–1925)

ՓԱՐԻԶ, 1993

Հեղինակին հասցէն.

Z. BERBERIAN
104, avenue d'Italie
75013 PARIS - FRANCE

Զ Օ Ն

Ամենայն սիրով ու յարգանքով խորին, այս գործս կը նուիրեմ Խարբերդի կրթական հաստատութեանց մեռած կամ ողջ անձնուէր ուսուցչապետներուն, ուսուցիչներուն, ուսուցչուհիներուն եւ գրողներուն որոնք՝ ի գին ամէն զոհողութիւններու քանի մը սերունդ պատրաստեցին որ հայը ապրի եւ իր տուրքը տայ աշխարհի իմաստուններու կաճառին՝ որ կը կոչուի քաղաքակրթութիւն:

Ո՛վ անոյշ հոգիներ, խնդրեմ, ընդունեցէք զայս ձեր հայրական չունչէն սնած, խօսքէն զրահուած երախտապարտ մէկ սանէն՝ որ կը կոչուի՝

Գատուր Պէրպէրեան

Փարիզ, Յունուար 1993

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ

1.- *Խաչին ճամբան* (*Պատկերներ*), 1955
2.- *Կարմիր Փոթորիկը* (*Վէպ*), 1958
3.- *Հայրենի Գիւղ*, (*Արձակ էջեր*), 1964
4.- *Ժողովուրդ մը՝ ոչ չուզեց մեռնիլ*, 1983
5.- *Բացիկներ-Արձագանգներ* (*Ձափածոյ եւ արձակ*), 1990
6.- *Սփիւռքահայ ողբերգութիւն*, 1991
7.- **«La Tempête Rouge»** (roman), 1992, traduit de l'arménien par Marguerite Perche.
8.- *Խարբերդի Կրթական Հաստատութիւնները*, 1993

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼԻ

9.- *Որդիք Հայոց* (*Վէպ*)
10.- *Օտար երկինքներու տակ* (*Պատմուածքներ*)
11.- *Կարօտի կանչեր* (*Քերթուած*)
12.- *Արշալոյսէն Արշալոյս* (*Վիպերգութիւն*)
13.- *Մանկութիւն* (*Ապրումներ*)
14.- *Ձարաչուք Տարին* (*Վկայութիւններ*)
15.- *Մեր որբանոցները* (*Ապրումներ*)
16.- *Տառապանքի Ծաղիկներ* (*Պատկեր*)
17.- *Գոմք Գիւղ* (*Պատմագիրք*)
18.- *Հայ Մշակոյթի ծագումն ու զարգացումը* (*Տեսութիւն*)
19.- *Մտածումներ* (*Առակ*)
20.- *Ժողովրդական նոր երգեր* (*Քառեակ*)
21.- *Դէմքեր ու Գիրքեր* (*Տպաւորութիւն*)
22.- *Ես եւ ճամբաս* (*Ինքնակենսագրութիւն*)
23.- *Ծաղկեփունջ* (*Թարգ. հէքիաթներու*)
24.- *Հասկաքաղ* (*Գրական էջեր*)
25.- *Տօքթոր Արմէն Մաթոյեան* (*Վէպ*)
26.- *Բուրաստան*

Հեղինակին անտիպ եւ հրատարակուած բոլոր գործերը յանձնուած են Նուպարեան Մատենադարանը, Փարիզ:

ԾԱՏՈՒՐ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

ԾԱՏՈՒՐ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ ծնած է 1901ին, Ծոփաց աշխարհի Խարբերդ գաւառի Գոմք գիւղը: Ութը օր վերջը զայն մկրտելով կ'անուանեն Աստուածատուր: Բայց դրացիները երկար գտնելով անունը կը դիմեն Տէր Գրիգորին, որ չնչելով կէսը, կը թոյլատրէ երեխան կոչել Ծատուր:

Հայրը՝ Սերոբ, արհեստով կտաւագործ, եւ մայրը՝ Ալթուն, շնորհալի տանտիկին մը, կը չարգուէին դրացիներէն:

Ծնողքը ի բնէ դպրասէր, կ'ուխտեն զայն դաստիարակել

համաձայն իրենց փափաքին, որ ունենայ մայրենին պաշտպանելու քաջութիւնը: Որպէսզի տէրն ըլլայ իրենց երազին, հայրը պնակիտի մը վրայ շարելով Մեսրոպեան տառերը կը դառնայ իր զաւկին առաջին ուսուցիչը: Վեց տարեկանին կը տանին տեղւոյն դպրոցը ու կը յանձնեն Պետրոս Վարդանեանի խնամքին:

1914ին շրջանը աւարտած՝ երբ կը պատրաստուէր երթալու Մեզրէի Կեդրոնական Վարժարանը, կը ծագի դարուն առաջին Մեծ Պատերազմը: Ծնողքին երազը կը մնայ անկատար:

1915: Բռնագաղթ եւ կոտորած: Նահատակ հօր կսկիծը սրտին, կը տեսնէ մօրն ու ազգականներուն սպանուիլը: Բայց ինք հրաշքով փրկուած կը դառնայ քիւրտ մեծաւորի մը ծառան, ուր ամբողջ չորս տարի կը ճաշակէ գերութեան դառնութիւնները ցմրուր:

1919ի գարնան ինքզինքը կը գտնէ Խարբերդ քաղաքի Ամերիկեան որբանոցը: Հետեւելով Եփրատ Գոլէճի դասընթացքներուն, կ'աւարտէ Կրթարանի Ա. Բ. Գ. դասարանները, համազօր եւրոպական պաքալօրէայի:

1922ի աշնան, Ծատուր որբերուն հետ կը փոխադրուի Հալէպ: Զգելով որբանոցը, կը մեկնի Պէյրութ, ապա Ֆրանսա: Կ'աշխատի Կարտահի ածխահանքը: Ատեն մը վերջ կ'անցնի Մարսէյլ ու հոդ՝ Կիւրեղ Խրայեանի, Յովհ. Մարգարեանի, Մարտիրոս Թաշճեանի եւ Միսաք Խրալեանի հետ կը հիմնէ Հայ Գրասիրաց Միութիւնը եւ անոր բեմ «Հայ Գիր» ամսագիրը, որ կը տեւէ մէկուկէս տարի:

1929ին Ծատուր կը մեկնի Փարիզ: Շփում՝ օրուան դէմքերուն եւ թերթերուն հետ: Կը յաճախէ գիշերային դպրոցներ: Օր մըն ալ գրական պատկեր մը կուտայ Շաւարշ Միսաքեանին, որ զայն կը հրատարակէ «Յառաջ»ի կիրակնօրեայ թիւին մէջ: Այդ օրուընէ կը սկսի աշխատակցիլ Ֆրանսայի եւ Ամերիկայի հայ թերթերուն: Կուտայ պատկերներ եւ պատմուածքներ՝ իր տեսած ու ապրած սեւ օրերէն (1915-1920):

Ֆրանսահայ Գրողներու Ընկերակցութիւնը զայն պատուած է Ա. Հարենց գրական մրցանակով 19 Մարտ 1967ին: □

Տեսնել «*Ես եւ Ձամբաս*», որ կը պարունակէ իր ամբողջ կեանքն ու գործը:

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

(1825–1925)

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Թերեւս ըսուի.

— Ինչո՞ւ այս աւելորդ յոգնութիւնը, քանի որ շատերը կը ճանչնան Խարբերդը, գիտեն անոր կրթական հաստատութիւններուն արժէքը եւ, մանաւանդ, կը յիշեն այն քանի մը տասնեակ նուիրեալները, որոնք սերունդներ դաստիարակեցին: Գիրք եւ պատմութիւն գրեցին: Թերթ եւ ամսագիր խմբագրեցին: Լոյս եւ գիտութիւն տարածեցին տաճարներու ամպիոններէն:

Կը պատասխանենք.

Ա.– Քաղաքակրթութեան սէրը մղեց մեզ, որ ամբողջ սրտով նուիրուինք պաշտպանելու Մեսրոպեան երեսունեւվեց տառերը, որոնք տասնհինգ դարէ ի վեր, փարոսներու նման կը լուսաւորեն Հայոց Աշխարհը:

Բ.– Յարգելու համար մեր այն բոլոր դաստիարակները, որոնք ամէն օր իրենց սրտէն չող մը տալով՝ խաւարէն դէպի լոյս առաջնորդեցին Հայ մանուկը:

Գ.– Որպէսզի մեր զաւակները դիւրութեամբ ճանչնան իրենց հայրերուն եւ պապերուն կեանքն ու գործունէութիւնը: Սերտեն եւ ուսումնասիրեն: Առնեն ինչ որ բարի է, ազնիւ,

---

(*) Ծատուր Պէրպէրեանի այս շահեկան ուսումնասիրութիւնը հրատարակուած է Գահիրէի «Արեւ» օրաթերթի յաջորդական քառասուն թիւերուն մէջ, 2 Յունուար 1986էն 21 Փետրուար 1986, «*ԱԼՊՈՄ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԱՑ ԽԱՐԲԵՐԴԻ*» ընդհանուր վերնագրին տակ:

օգտակար: Ու այդպէս իրենք ալ իրենց կարգին չարունակեն չաղկապել սերունդները իրարու:

Այս ծանր աշխատանքը մենք կատարեցինք ի պատիւ Հայոց Աչխարհին եւ անոր մշակոյթին սպասարկող մեր Խարբերդցի դաստիարակներուն եւ գրագէտներուն անունը վառ պահելու մտօք:

Որքա՛ն պիտի փափաքէինք, որ մամուլը տեղ տար ու մեր դպրոցները, լսարանները եւ բեմերու քարոզիչները դասախօսութեան նիւթ ընէին այս կրթական մշակներուն կեանքն ու աշխատելու եղանակը:

Ասոնցմէ զատ կային անչուշտ բազմաթիւ ուրիշ Խարբերդցիներ ալ, որոնք այն թուականներուն պաշտօնավարած են տեղւոյն կամ հեռաւոր կրթական հաստատութիւններուն մէջ: Բայց հակառակ մեր ջերմ փափաքին, չկրցանք լրացնել այդ պակասը: Որովհետեւ հինները չկային այլեւս, ու նորերը անկարող եղան մեր այն չէն օրերու արժէքներէն լրացուցիչ տեղեկութիւններ տալու: Հետեւաբար դիմեցինք Խարբերդի եւ անոր կրթական հաստատութիւններուն նուիրուած հրատարակութիւններուն, որոնք իբրեւ աղբիւր պիտի արձանագրենք մեր այս գործին՝ մատենագրական բաժնին մէջ:

Կը խոստովանինք, որ մեր այդ յարգելի հեղինակները առաւել կամ նուազ չափով գնահատելի աշխատանք մը կատարած են: Կրնային նոյնիսկ աւելին տալ, քանի որ ունէին նիւթական եւ բարոյական ամէն առաւելութիւն: Բայց եւ այնպէս չնորհակալ ենք տրուածէն:

Մենք, սակայն, չդոհացանք այդքանով: Ուզեցինք տալ գրական բառարանի մը տեսքը, որ մեր աչակերտները պահեն իրենց ձեռքին տակ: Հետաքրքրուին, փնտռեն եւ ուսումնասիրեն: Այդ առաջադրութեամբ ալ պրպտեցինք այն չէն օրերուն Պոլսոյ մամուլը, զրոյցի նստանք մեր վերապրող երէցներուն հետ եւ, մանաւանդ, յենելով 1914–1922ի մեր ականատեսի վկայութիւններուն՝ բաղդատութիւններ եւ ճշդումներ ըրինք: Նետեցինք անտեղի ածականները, յղկեցինք, ապա ծննդեան թուականներուն կարգով քանդակեցինք հարիւրէն աւելի սիրուած անուննները մեր այս գործին մէջ: Իսկ անոնք (ողջ թէ մեռած), որ մոռացութեան մը պատճառով դուրս կը մնան հատորէն, թող վստահ ըլլան որ բան մը պիտի չկորսնցնեն իրենց արժանիքներէն: Ճառագայթը, ինչ ալ ընեն, ճառագայթ է:

Մուքին մէջ ըլլայ ան թէ հողին տակ, դարձեալ կը պահէ իր հրաշալի ջերմուքիւնը: Կը սիրենք ու կը յարգենք ամէնքն ալ: Վասնզի անոնք ազնուօրէն գիտցան իրենց կեանքէն աղուոր բան մը տալ, որ Հայը պիտի ապրի ու չարունակէ կատարել իր պարտականուքիւնը ի նպաստ մարդկուքեան վերելքին: Ահա թէ ինչո՛ւ ստանձնեցինք այս «աւելորդ» յոգնուքիւնը:

Բայց պիտի կրնա՞նք հրատարակել: Պիտի տեսնե՞նք մեր այս աշխատանքին լոյս աշխարհ գալը: Ձենք գիտեր: Որովհետեւ կեանքը իր օրէնքները ունի, եւ ճակատագիրը իր խաղերը տխուր, անսպասելի:

Մենք՝ սակայն, կատարեցինք մեր պարտականուքիւնը:

ՀԱՄԱՌՕՏ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ (1825-1915)

Հինգերորդ դարէն (Ոսկեդար) մինչեւ տասներրորդ դար, Հայ ժողովուրդը ունեցեր է հրաշալի վերելք մը պատմութեան ծանօթ: Այդ շրջանէն յետոյ, ամբողջ վեց դար, ան կ'ունենայ ստրկութեան ուրիշ շրջան մը: Արեւելեան յետամնաց ցեղեր տիրապետելով անոր, ոչ միայն կը քայքայեն զայն ֆիզիքապէս, այլ կը փճացնեն ամէն կոթող ու արձանագրութիւն, որ կը կրէր հայկական դրոշմ: Այս աներեւակայելի ճնշումին տակ հայը կը կորսնցնէ ամէն բան: Նոյնիսկ հայերէն խօսելու իրաւունքը: Ով որ զայն անտեսելու յանդգնութիւնը ունենար, կ'ենթարկուէր ամենածանր պատիժներու:

Այս էր կեանքը հայ ժողովուրդին, Օսմանեան տիրապետութեան օրէն մինչեւ տասնիններորդ դար:

Բայց հակառակ այդ ճնշումին, Հայը երբեք չկորսնցուց իր ապրելու հաւատքը: Ան յուսաց թէ կարկուտէն վերջ դարձեալ պիտի գար պայծառ արեւը: Ու այդ արեւին տակ կրկին պիտի բարձրանային կոթողներ, չինուէին տաճարներ, գրուէին գիրքեր ու Հայոց լեզուն ինչպէս աղբիւր մը յորդառատ, գլգլալէն երթար արգասաւորելու սրտերը մեր չարչարուած ժողովուրդին:

Հայուն ապրելու աննկուն կամքին առջեւ գիշերը կը պայծառանայ: Կ'ըլլայ լոյս, կ'ըլլայ ցերեկ:

Կուգայ տասնիններորդ դարը: 1820 թուականներուն, չնորհիւ Ամերիկեան Պորտ Ընկերութեան, միսիոնարներ կը ղրկուին Փոքր Ասիոյ շրջանները: Մասնաւորապէս Հայաստան եւ Թուրքիա: Ականատեսներ կը գրեն.

«Ասոնց նպատակը, Աստուածաշունչ տարածել եւ քարոզել էր աշխարհի մէջ» («Ցիշատակարան Եփրատ Գոլէճի», էջ 36 եւ 42):

Այս չարժումէն առաջին օգտուողները կ'ըլլան հայերը: Ասկէ կը սկսի Հայ Բողոքականութեան նախաքայլը:

1828–ին, Պոլսոյ Գում Գափուի Մայր Դպրատան մէջ կը բացուի ընծայարան մը, ուսուցչապետ Գրիգոր Փէշտիմալճեանի տնօրէնութեամբ, ուրկէ դուրս կուգան ընտիր եկեղեցականներ ու կ'երթան լոյս տարածելու հեռաւոր վայրերու մէջ:

Այս լոյսին առաջին ճառագայթները կը հասնին Խարբերդ, որուն չնորհիւ տուներու եւ խրճիթներու մէջ ծնունդ կ'առնեն ուսման առաջին քայլերը: Խօսելով կրթական առաջին չարժումին մասին, օրուան տիրական դէմքերէն կարապետ վարժապետ Լիւլէճեան իր աշակերտներուն տրուած ասուլիսի մը ընթացքին (1903), այսպէս կը յայտարարէր Եփրատ Գոլէճի ամպիոնէն («Ցիշատակարան Եփրատ Գոլէճի», էջ 24):

«Նոր փոփոխութիւն մը երեւան ելաւ, երբ Պէշկէօթիւրեան Տէր Յակոբ եւ Սահակ քահանաները Ս. Յակոբ եկեղեցիին քով դպրոց մը բացին եւ սկսան կանոնաւոր ուսուցանել: Ս.Ստեփանոսի մէջ՝ Մանուկ վարժապետ, տիրացու Սարգիս Տինճեան, Տէր Գէորգ, Տէր Դանիէլ: Ս. կարապետ թաղին մէջ՝ Յովսէփ վարդապետ, կարապետ Ճոխլեան, Գրիգոր վարժապետ, Տէր Արիստակէս Ռուբէնեան: Սինամուտի մէջ՝ Տէր Մարտիրոս, Պատուելի Մուրատեան: Հիւսէյնիկի մէջ՝ Տէր Անան, Տէր Դաւիթ Համամճեան: Իսկ գիւղերը տակաւին կը մնային առանց յոյսի եւ լոյսի...»:

Բայց անթեղը սկսած էր հրահրիլ:

Տասնիններորդ դարու առաջին կէսին (1852) Վանէն, Մուշէն, Պիթլիսէն, Ուրֆայէն եւ Տիգրանակերտէն Խարբերդ կը հասնէր Ամերիկեան Պորտ Ընկերութեան պաշտօնեաներէն Վեր. Ճորճ Ուաչինկթըն Տընմօր քալ դիւանագէտը: Հակառակ բոլոր դժուարութիւններուն, այս ազնիւ ամերիկացին կը յաջողի ակօս մը բանալ Ս. Յակոբ թաղի բարձունքին վրայ, ուր չատ չանցած հիմը պիտի դրուէր ապագայ կրթական հաստատութիւններուն:

«1857ին, կը հաստատէ Վեր. Յ. Մ. Տեփոյեան, երբ Պ. Տընմօր սկսած էր նախակրթարաններ բանալ Հայ մանուկներուն գրել կարդալ սորվեցնելու համար, կը հասնին Տոքթ. Քրոզպի Հուիլըր եւ Պ. Ալէն իրենց ընտանիքներով՝ աջակցելու Պ. Տընմօրի աշխատանքներուն: Այս գործը յառաջ կը տանին

մինչեւ 1861: Բայց Պ. Տրնմօր հիւանդանալով կը վերադառնայ Ամերիկա, ուր կը մեռնի տարի մը վերջ» (Յ. Եփ. Գոլէճի, էջ 39):

Առաջին կրթական հաստատութիւնը կ'անուանեն Աստուածաբանական ձեմարան (1865), որուն նախագահ ուսուցիչները կ'ըլլան միսիոնարներէն՝ Օ. Փ. Ալէն, Տոքթ. եւ միսիս Հուիլըր, Տոքթ. Հ. Պարնըմ, Տոքթ. Ճ. Ֆ. Պրաուն, Տոքթ. Ճ. Լ. Պարթըն, Պ. Ճորճ Նէփ, Պ. Ի. Ֆ. Քէյրի, Տոքթ. Էթքինսըն, Պ. Հէնրի Րիկզ եւ Պ. Էրնըսթ Րիկզ: Իսկ հայերէն՝ Յ. Աւագեան, վեր. Մ. Շիմաւոնեան, Կ. Վարժապետ Լիւլէճեան, Մ. Ա. Մելքոն, Ն. Թէնէքէճեան, Կ. Սողիկեան, Յովհ. Պուճիգանեան, Խ. Նահիկեան, վեր. Ա. Զ. Եղոյեան, Վ. Ամիրխանեան, Վարդան Քհ. Ասլանեան եւ Դաւիթ Խաչկոնց:

Քանի մը տարի վերջը (1878), Աստուածաբանական ձեմարանը կը կոչեն Արմենիա Գոլէճ: Բայց Արմենիա անունը խորթ հնչելով Թուրք իշխանութեանց ականջին, կը սկսին դժուարութիւններ ստեղծել: Եւ որպէսզի անպատեհութիւններ չծագէին, օրուան մեր իմաստուն դաստիարակները վերջնականապէս զայն կը մկրտեն Եփրատ Գոլէճ (1888):

Երրորդ հաստատում մը կ'ընէ Պետրոս Կէօլճիկ.

«1870 թուականներուն, Խարբերդ ունէր երեք կրթական հաստատութիւններ: Ա.– Ս. Կարապետ թաղ, Տէր Թոդիկեան քահանաներով: Բ.– Ս. Յակոբ թաղ, Գասպար վարժապետով: Գ.– Միսիոնարներու Աստուածաբանական դպրոցը, որուն կը յաջորդէ Եփրատ Գոլէճ» (Յ. Եփ. Գոլէճի, էջ 31):

Եփրատ Գոլէճ 1888էն կը մտնէ նոր շրջանի մը մէջ, չնորհիւ իր իմաստուն առաջնորդներուն, որոնք անձնուիրաբար պաշտօնավարեցին մինչեւ 1915:

Ահաւասիկ քանի մը սիրելի անուններ:

Ուսուցչապետներ.- Նիկողոս Թէնէքէճեան, Խաչատուր Նահիկեան, կարապետ Սողիկեան, Մկրտիչ Որբերեան, Յովհ. Պուճիգանեան, Տօնապետ Լիւլէճեան եւ Սամուէլ Խաչատուրեան:

Ուսուցիչներ.- Վարդան Ամիրխանեան, Ֆէյ Էմմըթ Լիվընկուտ, Փէր Փօլ Թաչօ, Սարգիս Գէորգեան, Աչուր Եուսուֆ, Յովհ. Տինկէլեան, Անդրէաս Ղազարեան, Արմենակ Յովակիմեան, Յովնան Թաչճեան, Եդուարդ Պաղտոյեան, Արմէն Մելքոնեան, Ռուբէն Որբերեան, Ստեփան Քիւրքճեան...:

Եփրատ Գոլէճի Աղջկանց վարժարանը նոյնպէս բերած էր փառաւոր նպաստը մեր կրթական վերելքին: Այն բազմաթիւ ուսուցչուհիներէն մենք պիտի յիշենք հետեւեալները: Մնացեալները, հակառակ մեր փափաքին չկրցանք գտնել եւ արձանագրել:

Մէյրի Ու. Րիկզ, Իզապէլ Հարլի, Էլէն Ու. Քէթլին, Մարգրիտ Պոսթիգա, Վերոնիքա Թէրզեան, Մարիամ Պարսամեան, Մարիամ Ասատուրեան, Տիրուհի Եըլտզեան, Վարսենիկ Սողիկեան, Տիկին Ներմէ Գալուստեան, Վարդուհի Ջաղացպանեան, Ճուհար Պօղոսեան, Սաթենիկ Տէօքմէճեան, Զապէլ Մաթիկեան, Բրաբիոն Վարդապետեան, Մարիամ Թաչճեան, Օղտա Ճինիվիզեան, Զարուհի Պեննէեան, Պատասխան Գազանճեան, Մարիցա Զոփուրեան, Եսթեր Պօղիկեան, Աննա Պօղոյեան, Սիրանոյշ Տէօքմէճեան, Վարդուհի Սիմոնեան, Սառա Մեծատուրեան, Աննա Զտիկեան, Մարիամ Էնֆիէճեան, Արշալոյս Աչուր, Աննա Մեծատուրեան, Ռեբեկա Ալեքսանեան, Նազլի Նանէճանեան, Ռաքէլ եւ Մելինէ վարժուհիներ:

Եփրատ իր տոմարներու մէջ արձանագրած է 20000 աշակերտներ, որոնցմէ 600ը շրջանաւարտ: Այս հաստատումը բրած է Փրոֆ. Տօնապետ Լիւլէճեան 1914ին, հաստատութեան 35-ամեակի տօնակատարութեան առթիւ, Խարբերդ («Ցիշատակարան Եփրատ Գոլէճի», էջ 3):

Ուրեմն 1880 թուականը Խարբերդի համար կ'ըլլայ լուսաւորութեան նոր շրջան մը: Ս. Կարապետ թաղին մէջ կը բացուի Սմբատեան վարժարանը, ուր պաշտօնի կը կոչուի Յովհ. Յարութիւնեան: 1886ին այդ գեղեցիկ ձեռնարկին կը հետեւին նաեւ Ս. Յակոբ թաղի ծանօթ դէմքերէն Թորոս Տէմիրճեան, Խոսրով Քիւրքճեան, Գէորգ Էքիւզեան, Գրիգոր Տէօքմէճեան եւ Տէր Պաղտասարեան ու կը բանան ազգային վարժարան մը եկեղեցիին քով: Այս հաստատութիւնը, որուն պատերը համբուրելու պատիւը ունեցայ այն սեւ օրերուն, կը կոչուէր Կարմիր Գոլէճ ու տնօրէնը Յովհ. Յարութիւնեան, որ մենք կը ճանչնանք Թլկատինցի գրական անունով: Այս վարժապետը ունէր ընտրուած ուսուցիչներու ցանկ մը, որ ահաւասիկ.

Յովհ. Յարութիւնեան (Թլկատինցի), Յակոբ Սիմոնեան, Մեսրոպ Եղիլեան, Յովհ. Գապուլեան, Կարապետ Սողիկեան: Տուած է քանի մը տասնեակ շրջանաւարտներ, որոնց առաջինները են Ռուբէն Զարդարեան, Նշան Թիւֆէնքճեան, Կարապետ

Գալուստեան, Սարգիս Մալէմէզեան, Գրիգոր Խանիկեան, Պօղոս Տարագճեան, Պետրոս Կէօլճիկեան, Բենիամին Նուրիկեան, Յ. Խասանեան, Նշան Կոստանեան, Յովհ. Գազանճեան, Վահէ Հայկ, Ռուբէն Վարդապետեան, Սարգիս Նալպանտեան, Մկրտիչ Գասպարեան, Մարտիրոս Տէմիրճեան, Գարեգին Թաշճեան, Յակոբ Անանեան եւ դեռ շատեր:

Մայր Խարբերդի այս լուսաչող հաստատութիւններուն արճագանգը կը հասնի Մէզիրէ, կուսակալանիստ քաղաքը, ուր կ'ապրէր ուսումնասիրող հայութիւն մը: Սէրը տաք էր ու կրակը բարկ: Հետզհետէ կը բացուին մանկարաններ եւ կրթարաններ: Որպէսզի յալոդէին լեցնել վեց դարերու ստրկութեան ձգած բացը, հայ ժողովուրդը մէկ անգամ ընդ միշտ կանգնելով կը փարի դպրոցին: Միակ միջոցը չարին յաղթելու:

1892ին, Մէզիրէի սրտին վրայ կը բացուի ազգային կեդրոնական վարժարանը, իր չուրջ համախմբելով օրուան ընտրանիէն մաս մը, որոնց անունները պարծանք մըն են մեզի համար: Յիշենք միայն անունները տեսուչներուն:

Յակոբ Սիմոնեան, Ռուբէն Զարդարեան, Եղիշէ Տուրսունեան, Դաւիթ Խաչկոնց, Պետրոս Սրապեան, Տիգրան Աշխարհունի, Երուանդ Սրմաքէշխանլեան (Երուխան) եւ Պսակ Ծ. Վրդ. Տէր Խորէնեան:

Բարձր կարգերու ուսուցիչներն են Խաչիկ Քէօսէեան, Տիգրան Պաղտիկեան, Գէորգ Ադամեան, Ն. Ս. Թաշճեան, Նշան Թամաճեան, Նշան Դագէսեան, Արշակ Մահտէսեան, Մարտիրոս Կօշկարեան, Ստեփան Ադամալեան, Սարգիս Զատուրեան (հայր պատուելի), Նշան Տէսթէկիւլ, Նազարէթ Պիւլպիւլեան, Յովհ. Վագասեան, Կիրակոս Սրապեան, Արամ Կեաւուրեան, Նշան Եաղճեան եւ Քէմալ Պէյ, ուսուցիչ թուրքերէնի:

Տասնըհինգ տարուան մէջ, այս վարժարանը, յետոյ ճեմարան, տուած է 300 ընթացաւարտներ («Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դարը», էջ 443):

Այս քաղաքին (Մէզիրէ) արեւելեան թեւին վրայ, 1892ին կը հիմնուի Ֆրանսական Գոլէճը, միսիոնար հայրերու խնամատարութեամբ: Այս նուիրեալները իրենց յարկին տակ կ'ընդունէին հայ որբեր եւ ընտանիքի զաւակներ, մասնաւորապէս հայ ուսուցիչներու միջոցով տարածել հայ լեզուն, հայ արուեստը եւ զանոնք ծանօթացնել պատմական դէպքերուն եւ դէմքերուն:

Այս հաստատուԹենէն կը ճանչնանք փէր Ռաֆայէլ, փէր Մարք, փէր Անաստաս, փէր Լուտովիկ, փէր Պազիլ, Ֆրէր Ֆէրտինանտ, Պօղոս վարդապետ, Մելքոն Ղեւոնդեան եւ Գէորգ Ահարոնեան ուսուցիչները:

Ֆրանսական Գոլէճը ազգին տուած է 150 չրջանաւարտներ, որոնցմէ պիտի յիշենք Նչան Նահիկեան, Յովհ. Շիրվանեան, Մելքոն Սամուէլեան, Գասպար Մ. Կարոյեան, Սեդրակ Կեաւուրեան (Քարեան), Տաւուտ Մալքէ, Ռուբէն Ասլանեան, Հրանդ Ասլանեան, Յովհ. Գանթարճեան, Մկրտիչ Ճլճլեան, Կարապետ Եազմաճեան, Միհրան Քէչիչեան, Միքայէլ Հեքիմ, ԼուԹֆի Պէզիրկանեան, Արամ Գաւազեան, Գուրգէն Փափազեան եւ ուրիշներ («Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաչտը», էջ 425):

1893ին, այս նոյն քաղաքին (Մէզիրէ) մէջ կը բացուի Գերման միսիոնարներու գոլէճը ի նպաստ հայերու: Մենք պիտի չմտնենք այդ հաստատուԹեան մանրամասնուԹիւններուն մէջ: Այս մասին տեսնել «Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաչտը» (էջ 456), որուն մէջ յստակօրէն կը խօսին փրոֆ. Գ. Խայիկեան եւ փրոֆ. Հայկ Արամեան: Բայց հաճոյքով պիտի տանք անունները այն հայ վաստակաւորներուն, որոնք ուսած եւ ծառայած են այս գոլէճին մէջ, երկար տարիներ:

Ուսուցչապետներ.- *Միսիոնար Էհման, Կարապետ Մուշեղեան, Մարտիրոս Պուճիգանեան, Գր. Խայիկեան, Հայկ Արամեան եւ Գէորգ Ահարոնեան:*

Ուսուցիչներ.- *Գէորգ Զուլումեան, Արշակ Ռումեան, Գասպար Պոյաճեան, Պաղտասար Ղազարոսեան, Ս. Սարաճեան, պատ. Պ. Կարապետեան, Սարգիս Թէրզեան, Բենիամին Ժամկոչեան, պատուելի Յովհ. Ղազարոսեան, պատ. Յ. Տեփոյեան, Տիգրան Զէյթունցեան, Յովհ. Յարութիւնեան, եւ ուրիշներ:*

Այս գոլէճը իր պատմուԹեան մէջ արձանագրած է 100 չրջանաւարտներ, որոնք ունեցած են բեղուն գործունէուԹիւններ («Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաչտը», էջ 456):

Մայր Խարբերդէն եւ Մէզիրէէն վերջ պիտի փորձենք արդար ըլլալ Հիւսէյնիկի մասին:

Այս գիւղաքաղաքը, որ կը գտնուի մօտիկը Խարբերդի պատմական բերդին, տուած է կրթական եւ քաղաքական արժէքաւոր դէմքեր: Մենք տեսանք, որ մեր բոլոր վարժարաննե-

րուն մէջ հիւսէյնիկցիները վարած են կարեւոր պաշտօններ: Ասոնց ճամբան դէպի լոյս աւելի հին է, որքան մայր Խարբերդինը: Ըստ Բենիամին Նուրիկեանի, («Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը», էջ 733) կրթական շարժումը Հիւսէյնիկի մէջ սկսած է 1860ին, կուզ Մելքոն վարժապետի օրով՝ օգնական ունենալով Յակոբ Զամանիկեան եւ Յովակիմ Աղաճանեանը, ամբողջ քսան տարի: 1880ին Հիւսէյնիկ ունեցած է կարող, հայրենասէր ուսուցիչներ, ինչպէս Եփրատ: Կը յիշատակենք քանի մը անուններ:

Մկրտիչ եւ Սեդրակ Գալաճեաններ, Համբարձում Զաքարեան, Խաչատուր Ծովիկեան, Կիրակոս Կատարիկեան եւ Տիգրան Բոյիկեան: Ունեցած է նաեւ լսարան, ուր խօսած են Արամ Պատուելի, Եզեկիէլ Էլմասեան, Վարդան Քհ. Ասլանեան, փրոֆ. Տուրսունեան եւ փրոֆ. Մ. Որբերեան:

Ուսման սէրը որ նախապէս ծայր տուած էր Պոլիսէն եւ հասած Խարբերդ, օրէ օր տարածուելով կը հասնի չրջակայ գիւղերը, ուր հայ մը կ'ապրէր: Կ'երթայ աւելի հեռուն, մինչեւ Մալաթիա, Ակն, Արաբկիր, Զմշկածագ, Բալու, Քղի եւ չրջանները:

Թուրքիոյ միւս հայաչատ քաղաքները նոյնպէս լծուած էին այս բարերար աշխատանքին, ու կը ջանային լուսաւորել մթապատ անկիւնները ի նպաստ քաղաքակրթութեան:

Այդ գարթօնքի օրերուն, ոչ մէկ բան այնքան անհրաժեշտ կը նկատուէր որքան դպրոցը: Ինչպէս հեռաւոր վայրերու հայ չրջանաւարտները, նոյնպէս Խարբերդի վարժարաններուն եւ գոլէճներուն տղաքն ու աղջիկները երբ իրենց ուսումը կը լրացնէին, անմիջապէս կը մեկնէին գիւղերը եւ հակառակ տեղւոյն օտար տարրին ստեղծած դժուարութիւններուն, մեր այս նուիրեալները ամէն ճար կը փորձէին չարը խափանելու համար:

Մենք հոս նպատակ չունինք արտայայտուելու օրուան դառն խնդիրներուն մասին: Բայց թող ներուի մեզի, որ առ ի հետաքրքրութիւն յիշենք միայն մէկ երկու պատկերներ, որոնց ականատես եղած եմ անձնապէս:

Այն սենեակը ուր կ'ուսանէինք երեսուն աշակերտներով, գետնայարկ մըն էր: Ո՛չ երդիք, ո՛չ ալ պատուհան ունէր: Միայն դուռ մը, ուրկէ կը մտնէինք ու կ'ելլէինք:

Այդ սենեակը, եթէ ներելի է դպրոց կոչել, կը լուսաւորուէր ձէթի չորս ճրագներով: Ա՛խ, ինչե՛ր չէին քաշեր մեր աչքերը:

Աթոռ չունէինք, ոչ ալ սեղան: Կը նստէինք «մինտէր»ի մը վրայ, ծալլապատիկ, գիրքը մեր ձեռքերուն:

Ինչո՞ւ պատուհան չունէին մեր այս դպրոցները: Որպէսզի փողոցէն անցնող թուրքն ու քիւրտը չգիտնային թէ այդ չորս պատերուն մէջ դպրութեան ծառայող հայ մանուկներ կը պատրաստուէին: Այլապէս պատիժը կ'ըլլար անհեւակայելի չարչարանք մը:

Այս պատկերը նաեւ ամէն տեղ, ուր կը ծածանէր կարմիր Մահիկը:

Եւ հակառակ այս արգելքներուն, քիչ առ քիչ խաւարը տեղի տուաւ լոյսին: Ու բացուեցան դպրոցները եւ ձայները մեր կոչնակներուն, դարձան զօրեղ, տեւական:

Տեսնելով այս վերելքը, մեր օրուան ընտրանին մտածեց Խարբերդը դնել աւելի բարձր հիմերու վրայ: Բազմացնել թիւը գոլէճներուն, (արդէն ունէինք չորս գոլէճ եւ երեք բարձրագոյն վարժարան) եւ հիմնել Եփրատ Համալսարան մը, ուր պիտի գայինն ուսանելու ամէն ազգէ աշակերտներ:

Ու եկաւ 1908ը: Բայց հայը մտքէն չանցուց թէ այս սահմանադրութիւնը կեղծ կրնար ըլլալ: Աւելի ճիշտը, թէ անոր ետեւ դարանակալ, դաշոյնը ձեռքին կը սպասէր այն՝ որուն ծառայած էր հաւատարմօրէն, ամբողջ վեց դար: Հայը իր տունը կարգի դնելէ վերջ, սկսաւ մտածել «Եաշասըն Էրմենիլէր» պոռացողներուն մասին: Եւ ահա իր վարժարաններուն դռները բացաւ թուրք ուսանողներու եւ ուսուցիչներու առջեւ: Ու թուրք վարժարաններու մէջ՝ հայ ուսանողներ եւ ուսուցիչներ: Փրոֆ. Ն. Թէնէքէճեան իր դպրոցէն դուրս, ամբողջ երեսուն տարի դասաւանդեց Սուլթանիէի աշակերտներուն: Փրոֆ. Ս. Խաչատուրեան, երաժշտութեան սէրը կաթեցուց մէքթէպներու ամպիոններէն: Այսպէս նաեւ ուրիշ գաւառներու մէջ:

1912ի վերջերը արդէն Խարբերդի մէջ անուս հայ չկար: Զկար նաեւ գիւղ առանց եկեղեցիի եւ դպրոցի:

Խարբերդցի դաստիարակը ուրիշ բան չէր մտածեր այլ միայն գիրը, գրականութիւնը եւ արուեստը: Իր դպրոցներէն

վկայուած աշակերտները իրեն համար արժէքներ էին: Ան գիտէր, որ իր չունչովը թրծուած ուսուցիչը պիտի սորվեցնէր այնպէս ինչպէս սորվեր էր: Այդ յոյսով ալ երբ աւարտման վկայականը կը յանձնուէր, կ'ըսէր.

«Գնա՛, ինչպէս սորվեցար, այնպէս ալ սորվեցուր: Մարդկութիւնը պիտի օրհնէ քեզ»:

Ու անոնք կ'երթային տարածելու գիտութեան եւ իմաստութեան լոյսը, զոր ստացեր էին Խարբերդի տաճարներէն:

Ու եղաւ 1915: Տգիտութիւնը, նախանձը եւ ատելութիւնը տեղական իշխանութեան, կրկին գրգռուեցան: Ինչպէս միւս հայաշատ քաղաքներուն, նոյնպէս Խարբերդի կրթական հաստատութիւնները կ'ենթարկուէին յարձակումի: Հարուածը կատաղի էր, դարձաւ մահացու:

— Օ՛խ, – ըսին չարամիտները, – այլեւս հայ չմնաց: Անոնց տաճարներուն լոյսը անգամ մըն ալ պիտի չկրնայ շլացնել մեզ:

Բայց տեսէք ճակատագրին խաղը: Երեք տարին չանցած՝ Հայը ստեղծեց Սարդարապատ: Կանգնեցուց արուեստի, գրականութեան եւ գիտութեան տաճարներ, ու կոթողներ բարձրացուց յանուն մարդկութեան:

1918: Փոթորիկը կը մեղմանայ: Սպանդէն վերապրող մանուկներուն մէկ մասը դարձեալ կը վերադառնայ իր աւերակներուն վրայ: Իսկ ուրիշներ կ'երթան հոն, ուր կը յուսային լոյսի նշոյլներ գտնել:

Մենք այստեղ ձեզի պիտի չգծենք պատկերը այն սեւ օրերու կեանքին: Այլ պիտի ջանանք տալ իրականութիւնը այնպէս ինչպէս որ տեսանք:

Ամերիկեան Պորտ ընկերութեան պաշտօնեաներէն քալըն Հէնրի Րիկզ, չորս տարուան բացակայութենէ մը վերջ կը վերադառնայ Խարբերդ ու կը բանայ իր հաստատութեան դռները: Լուրը թեւ կ'առնէ հայ վերապրող մայրերու միջոցով ու կը տարածուի գիւղէ գիւղ: Այն խլեակները որ տակաւին կը մնային հոս ու հոն, կը բերեն որբանոց: Այդպէս կ'ըլլան տասը, քսան, յիսուն, հարիւր: Կ'ըլլան հազարներ: Կուգան նաեւ քոյրեր եւ մայրեր, արցունքը իրենց աչքերուն:

Այն դժբախտ հայուհիները որ իրենց սնունդը առած էին

Խարբերդի այս կամ այն հաստատութիւններէն, չեն կրնար անտարբեր մնալ Ցեղին որբերուն հանդէպ: Ու կրթական մարմնի մը հսկողութեան տակ կը բացուին Եփրատի դասարանները: Օ՛, ի՞նչ գեղեցիկ էր այդ չարժումը: Ամէն մէկը ունէր մէկ նշանաբան:

— Շո՛ւտ սորվեցնել, չա՛տ սորվեցնել:

Այսօր կէս դարու մշուշին մէջէն ես կը տեսնեմ այդ ափ մը ուսուցչուհիներու աչքերը, որոնք անցնող փոթորիկին կսկիծէն անընդհատ կուլային: Անոնցմէ իւրաքանչիւրը իր դասարանին մէջ մայր կամ քոյր էր: Սաստ, ցասում, դժգոհութիւն չկար: Բայց կար ժպիտ, սէր, գուրգուրանք:

Մոռնա՞լ, թէ Մարիամ վարժուհի Աւետուրեան (ընդհ. կրթ. տեսչուհի) մարմնացումն էր հայ մօր: Զըսե՞լ, թէ Աննա վարժուհի Պօղոյեան, Մարգրիտ Պալոյեան, Սիրանոյշ Տէօքմէճեան, Վարդուհի Սիմոնեան եւ բազմաթիւ ուրիշներ մէյ մէկ քոյրեր էին հայ որբին համար: Թող ներեն ինծի այն քանի մը տասնեակ ուսուցչուհիները, որ անցնող տարիներուն պատճառով չկրցայ իրենց անունները յիշատակել հոս: Ահա այս «նուիրեալ»ներու հոյլն էր, որ առաջնորդութեամբ վեր. Վարդան Ամիրխանեանի եւ Սոկրատ Մխիթարեանի, Խարբերդի մեր որբերը հայ պահեց:

Եւ ահա 1922: Քէմալական չարժում ամէն կողմ, ամէն տեղ: Ու նայուածքներ չար, վայրենի, անողորմ:

— Գացէ՛ք, հեռացէք մեր երկրէն...

Ի՞նչ պէտք էր ընէին մեր այս դժբախտները: Ոչինչ: Որովհետեւ միայնակ էին, անտէր, լքուած:

1922ի աշնան, վերջնականապէս առին իրենց մախաղները ու գացին բարեխնամ երկիրներու ծոցը: Իրենց հետ էր նաեւ մեր աստուածատիպ դաստիարակներէն ժառանգ մնացած անթեղը, որուն մեծ պաշտամունք ունէին:

Ինչպէս հեռաւոր կրթական հաստատութիւններու հայ մշակները, խարբերդցի դաստիարակն ալ լծուեցաւ գործի: Անոնք որ տեսած էին սեւ օրերու սարսափները, բախտաւորներու հետ ստեղծեցին մամուլ, բեմ, լսարան: Խօսեցան այն չէն անցեալէն, իմաստութիւն սերմանող: Պատմեցին 1915էն, դժոխքը գերազանցող: Ու անթեղը կրկին հրահրեցաւ: Եղաւ կրակ, եղաւ լոյս: Մէկը սորվեցուց, միւսը պատմեց, ուրիշ-

ներ գրեցին: Իսկ չատեր մեր դժբախտներուն արցունքները սրբելու միջոցներ գտան: Այս բոլորը անոր համար, որպէսզի Հայը ապրի ու վառ պահէ Մեսրոպի Լոյսը: Ապրի ու օգնէ տառապածներուն: Ապրի ու ստեղծագործէ: Մանաւանդ ապրի եւ իր համեստ տուրքը տայ աշխարհի այն մեծ ընտանիքին՝ զոր իմաստուններ կոչած են քաղաքակրթութիւն:

Ա.- ԵՓՐԱՏ ԳՈԼԷՃ
(1825–1915)

— «1820 թուականէն առաջ Խարբերդի մէջ դպրոց չկար: Տէրտէրին ու տիրացուին հորեզրը նախակրթարան եւ ոսկերիչին ու դերձակին կրպակները մէկ մէկ դասարաններ էին, ուր աշակերտ եղող տղաք իրենց առած դասին փոխարէն առէջ բանալու, մասուրա լեցնելու, փքոց քաշելու եւ կար կարելու էին...», կը գրէ Կարապետ վարժապետ Լիւլէճեան («Յիշատակարան Եփրատ Գոլէճի» մէջ, էջ 24):

1825ի ատեններուն, Պէշկէօթիւրեան Տէր Յակոբ եւ Տէր Սահակ Քահանաները դպրոց մը կը բանան Ս. Յակոբ Թաղին քով ու կը սկսին կանոնաւոր դասեր տալ բնակով: Ասկէ վերջ իբրեւ դասագիրք, աշակերտներուն կը տրուին Սաղմոս, Կանոն, Ժամագիրք եւ Նարեկ:

Այս չարժումին ձայնը կը հասնի պատրիարքարան: 1828ին պատրիարքարանը կը հրահանգէ զարկ տալ աշխատանքին: Ու այսպէս հետզհետէ «կրպակ»ները կը դառնան դպրոց:

1852ին, Խարբերդ կուգայ Ամերիկեան Պորտ Ընկերութեան պաշտօնեաներէն Ճորճ Ուաշինկթըն Տրնմօր, ու նախակրթարաններ կը բանայ հայ մանուկներու համար:

1857ին կը հասնին նաեւ Տոքթ. Փրոզպի Հուիլըր եւ Պ.Օ.Փ. Ալէն, իբրեւ օգնական:

1859ին կը բացուի Աստուածաբանական Ճեմարանը:

1878ին Ճեմարանը կ'ըլլայ Արմենիա Գոլէճ: Սակայն, Թուրք իշխանութիւնը Արմենիա բառին մէջ տարբեր բան տեսնելով, կը սկսի դժուարութիւններ ստեղծել:

1888ին, օրուան մեր իմաստունները Արմենիան կը դարձնեն Եփրատի, որ կը տեւէ մինչեւ 1915: Տուած է 600 երկսեռ չրջանաւարտներ:

1915ին, ինչպէս միւս կրթական հաստատութիւնները, Եփրատ Գոլէճի ուսուցչապետները, ուսուցիչները, ուսուցչուհիները եւ բոլոր մտաւորականները կը ձերբակալուին օրուան թուրք իշխանութեանց կողմէ ու կը բնաջնջուին: Կը քանդուին ամէն տաճար, կոթող, արձան, մատուռ, տուն: Կը ջարդուի հայ ժողովուրդը ամբողջ:

1918ին կը վերաբացուին ոտքի մնացած այս հաստատութիւններուն դռները: Կը նորոգուին: Կը հաւաքուին վերապրող որբերը ու կը պատսպարուին: Կուգան հրաշքով փրկուած ուսուցչուհիներն ալ: Շարժումը կը զօրանայ, կը տարածուի: Օրուան կարգախօսը կ'ըսէր·

— Փրկել, կրթել, դաստիարակել: Բայց չուտ եւ լաւ:

1922ին, Թալաթէն ետք եկաւ Քէմալը·

— Գացէ՛ք, հեռացէք մեր երկրէն···:

Մնացորդները, որբերուն պէս առին իրենց մախաղները ու գացին արտասահման, ուր քաղաքակրթուած ժողովուրդներ ներս առնելով զանոնք՝ գործ, տուն եւ ապրելու ազատութիւն չնորհեցին: Նաեւ ստեղծագործելու:

Մնացեալը գիտենք: Տարագիր հայ ժողովուրդը իր իմաստութեամբ չահեցաւ բոլոր ազգերուն համակրանքը:

Բ.- ՍՄԲԱՏԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ
(1875–1915)

Խարբերդի Սմբատեան Ճեմարանը կարեւոր դեր մը խաղացած է մեր կրթական մարզին մէջ:

Հասցուցած է աչակերտներ, որոնք հրաշալիօրէն կատարած են իրենց վստահուած պարտականութիւնը: Աղջկանց բաժինը նոյնպէս գիտակցութիւնը ունեցած է իր կոչումին:

Արձանագրութիւնները ցոյց կուտան, որ այս երկու բաժիններէն վկայուած երկսեռ չրջանաւարտները ոչ թէ

միայն եղած են տէրը իրենց անունին, այլ տուած են աւելին:

Այս ճեմարանէն յիշենք միայն աղուոր անուն մը, որ քանի մը տարի վերջը պիտի դառնայ տնօրէն – ուսուցիչ Կարմիր Գոլէճին:

Այդ անձը Թլկատինցին է: Ազգանի անունով Յովհաննէս Յարութիւնեան:

Գ.- ԿԱՐՄԻՐ ԳՈԼԷՃ
(1880–1915)

Թլկատինցիի այս վարժարանը, այլ անունով Կարմիր Գոլէճ, կը հիմնուի 1880 թուականներուն՝ գործակցութեամբ Գէորգ Էքիզեանի, Կարապետ Պաղտասարեանի, Խոսրով Քիւրքճեանի, Կարապետ Պէրպէրեանի եւ ուրիշներու:

Տնօրէն–ուսուցիչը կ'ըլլայ ինք՝ Յովհ. Յարութիւնեան: Իսկ ուսուցչական մարմինը կը կազմեն Յակոբ Սիմոնեան, Մեսրոպ Եչիլեան, Յովհ. Գապուլեան, Կարապետ Սողիկեան ծանօթ դէմքերը:

Խանդ, եռանդ, թռիչք:

Տասը տարի վերջ, Կարմիր Գոլէճ կուտայ իր առաջին շրջանաւարտները, որոնցմէ կը յիշենք Ռուբէն Զարդարեան, Նշան Թիւֆէնքճեան, Կարապետ Գալուստեան, Սարգիս Մալէմէզեան, Գրիգոր Խանիկեան, Պօղոս Տարագճեան եւ Պետրոս Կէօլճիկեան, որոնք մեր ազգային կալուածին մէջ կատարած են աղուոր դեր մը:

Դ.- ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ
(1890–1915)

Երկու սիրելի անուններ: Աւետիս Տէրոյեան եւ Սարգիս Ջատուրեան (կոյր պատուելի):

Առաջինը՝ Բալու հասաւ գիւղէն, ուսած՝ Պոլիս: Երկրորդը՝ Խարբերդցի, վկայուած Սմբատեան ճեմարանէն:

Մղուած Մեսրոպի փրկարար լոյսէն, կը յղանան բարձրագոյն դպրոցի մը ծրագիրը, ազգային գետնի վրայ: Այսինքն պատրաստել մշակներ, որ ոչ միայն գիտնային հայը Հայ պահել, այլ նաեւ աշխատէին նպաստել քաղաքակրթութեան վերելքին:

Այս չարժումին կը միանան օրուան տիրական դէմքերէն Յակոբ Սիմոնեան եւ Ռուբէն Զարդարեան: Շէնքը կը չինուի եւ 1892ի աշնան բացումը կատարելով զայն կը մկրտեն Ազգային կեդրոնական Վարժարան: Ցետոյ ճեմարան:

Վարժարանը կը բաղկանար 12 դասարաններէ, ուր կը դասաւանդէին ուսուցիչներ: Տասը տարուան մէջ, կեդրոնականը կուտայ իր առաջին հունձքը, փայլուն նիշերով:

1910–1912, *չնորհիւ տեղւոյն առաջնորդ Պսակ Ծ. Վրդ. Տէր Խորէնեանի եւ Երուանդ Սրմաքէշխանլեանի (Երուխան), վարժարանը կը բարձրանայ ճեմարանի աստիճանին:*

Կեդրոնական վարժարան–ճեմարանը փոխն ի փոխ իբրեւ տեսուչ կ'ունենայ Յակոբ Սիմոնեան, Ռուբէն Զարդարեան, Եղիշէ Տուրսունեան, Դաւիթ Խաչկոնց, Պետրոս Սրապեան, Տիգրան Աշխարհունի եւ Երուանդ Սրմաքէշխանլեան (Երուխան):

1890–1915, *այս Ազգային կեդրոնական ճեմարանը կուտայ* 300 *չրջանաւարտներ, որոնք իրենց կարգին կը լծուին սերունդ դաստիարակելու մեծ աշխատանքին:*

Ե.- ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԳՈԼԷՋ
(1892–1915)

Խարբերդ–Մէզիրէի արեւելեան կողմը կը բարձրանար Ֆրանսական Գոլէճը, ուր ըստ կարգի պաշտօնավարած են Ֆրանսացի լուսաստարմ միսիոնարներ, որոնցմէ կը ճանչնանք փէր Ռաֆայէլ, փէր Մառք, փէր Պազիլ, փէր Անաստաս, Փրէր Ֆէրտինանտ եւ փէր Լուտովիկ: Իսկ հայերէն՝ Պօղոս Վարդապետ, Մելքոն Ղեւոնդեան եւ Գէորգ Ահարոնեան:

Ինչպէս մեր միւս հաստատութիւնները, Ֆրանսական Գոլէճն ալ իր փրկարար դերը կատարած է կրթական մարզին մէջ: Պահած ու դաստիարակած՝ հայ որբեր եւ աշակերտներ, որոնք տիրացած են բարձր դիրքերու ազգային գետնի վրայ:

Իր առաջին շրջանաւարտներէն կը յիշենք Տոքթ. Նչան Նահիկեան, Յովհ. Շիրվանեան, Մելքոն Սամուէլեան, Տոքթ. Կարօ Գասպարեան, Սեդրակ Քարեան եւ ուրիշներ:

Տուած է 150 ընթացաւարտներ:

Զ.- ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԳՈԼԷՋ
(1893–1915)

Խարբերդ–Մէզիրէի հիւսիսային կողմը հիմնուած էր Գերմանական Գոլէճը, որուն նպատակը եղած է հայ ուսանողներու միջոցով՝ հայերէնին հետ տարածել գերմաներէն լեզուն եւ մշակոյթը:

Հաստատութիւնը միսիոնարական ձեռնարկ մը ըլլալով, մենք կը ճանչնանք Եոհաննէս Էհման, ընդհ. տնօրէն, եւ Տոքթ. Էրնէսթ Վ. Սոմմէր, որոնք պաշտօնավարեցին մինչեւ 1915: Իսկ ուսուցիչներէն Փրոֆ. Կարապետ Մուշեղեան, Փրոֆ. Մարտիրոս Պուճիքանեան, Գէորգ Զուլումեան, Հայկազուն Արամեան, Վեր. Յովհ. Ղազարոսեան, Վեր. Գր. Խայիկեան, Արշակ Ռումեան, Բենիամին Ժամկոչեան, Գասպար Պոյաճեան, Յա–

րութիւն Տիքինճեան, Տիգրան Զէյթունցեան եւ ուրիշներ:

1910ին աշակերտներուն թիւը կը հասնէր հազարի (երկսեռ), որոնց մէկ մասը կը ստանայ բարձր ուսում: Իսկ միւս մասը օրուան դէպքերուն պատճառով կը մնայ կրթարանի շրջանակին մէջ:

Որբերը լաւ խնամուած, ունէին անթերի կրթութիւն:

ԴԷՄՔԵՐ ԵՒ ԲԵՐՔԵՐ
ԴԻՄԱՍՏՈՒԵՐՆԵՐ

1.- ՍԱՀԱԿ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԽԱՊԱՅԵԱՆ
(1849–1939)

Ասազանի անունով Գաբրիէլ, Սահակ Բ. Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, ծնած է Խարբերդի Եղէգի գիւղը, 25 Մարտ 1849ին:

Նախնական կրթութիւնը ստանալէ վերջ, 1867ին Գաբրիէլ Խապայեան կը փոխադրուի Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց Վարժարանը:

1874ին՝ քահանայ, 1877ին՝ վարդապետ, ու կը վարէ պատասխանատու պաշտօններ: Նաեւ «Սիոն»ի խմբագրութիւնը մինչեւ 1881:

Այցելած է Էջմիածին եւ Թիֆլիս ու կատարած շարք մը ուսումնասիրութիւններ, որոնք ամփոփուած են «Յիսուն օր ի Շիրակ» հատորին մէջ:

1885ին, Սահակ վարդապետ կը ձեռնադրուի Եպիսկոպոս եւ լուսարարապետ Երուսաղէմի, Մակար Կաթողիկոսի կողմէ: Իսկ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս կ'ընտրուի 20 Ապրիլ 1903ին:

Իր թեմերը թիւով 13, կը հաշուէր 250,000 հոգի:

1907ին կ'այցելէր ծննդավայրը՝ Խարբերդ, ուր կ'ընդունուի մեծ խանդավառութեամբ:

1909ին տեղի կ'ունենայ Ատանայի երեսուն հազար հայերու կոտորածը: Սահակ Բ. Կաթողիկոս կը դիմէ հոն՝ ուր պէտք էր:

Եւ որպէսզի դարման մը գտնէր իր ժողովուրդի ցաւերուն, կը կազմէ խնամատարական մարմիններ, կը բանայ որբանոցներ եւ պատսպարաններ:

1915: Ցաւ, տառապանք, արիւն: Սահակ Բ. Կաթողիկոս կ'աքսորուի նախ Հալէպ, յետոյ Պէյրութ եւ Երուսաղէմ:

1918ին Թուրք կառավարութիւնը կը ջնջէ Աղթամարի կաթողիկոսութիւնը, Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնները ու կը թոյլատրէ պահել միայն Սիսը, անջատ էջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութենէն: Սահակ Բ. Կաթողիկոս Խապայեան կը բողոքէ: Անօգուտ: Ի վերջոյ Թալաթի կառավարութեան ճնշումին տակ՝ ստորագրելով «Կանոնագիր Հայոց Կաթողիկոսութեան եւ պատրիարքութեան» հրամանագիրը, «Վչտակիր Հայրապետը» կը դառնայ Թուրքիոյ դարաւոր հայութեան եւ հաստատութիւններուն պետը:

1918: Դամասկոս, Պաղեստին, Լիբանան, Սուրիա, Միջագետք եւ Ատանա իր շրջաններով կ'ազատագրուին: Անգլիական եւ ֆրանսական բանակները տէր եւ տիրական: Կ'ազատագրուի նաեւ Սահակ Բ. իր հետեւորդներով:

Վչտակիր Հայրապետը ցաւը՝ սրտին կը լծուի աշխատանքի: Թշուառութենէն ազատելով՝ փրկել մնացորդացը: Կը խօսի, կը գրէ, կը կազմակերպէ հոգատար մարմիններ:

1931: Ութսունեւերկու տարեկան է: Յոգնա՛ծ: Եկեղեցական համագումարի մը մէջ, Դամասկոս, իրեն աթոռակից կ'ընտրուի Բաբգէն Արք. Կիւլէսէրեան: Ամէն կողմ, ամէն տեղ բարեսիրական աշխատանք: Գնահատելով Սահակ Բ. Կաթողիկոսի այս հրաշալի դերը, Լիբանանի եւ Սուրիոյ կառավարութիւնները զայն կը վարձատրեն «Արժանեաց» պատուանշաններով:

1936 Յուլիս 8ին կը վախճանի Աթոռակից Կաթողիկոսը: 1939 Նոյեմբեր 8ին կը վախճանի նաեւ ինք, վչտակիր Սահակ Բ. Կաթողիկոս Խապայեան:

Իր կոնդակներէն, յօդուածներէն, քարոզներէն զատ, հրատարակած է հետեւեալ գործերը.

1.– *Համառօտ Աչխարհագրութիւն* (1874)
2.– *Նոր դասագիրք Տիեզերագրութեան* (1876)
3.– *Պատմութիւն Հին Կտակարանի* (1887)
4.– *Բնական պատմ. ի պէտս դպրաց* (1888)
5.– *Քորս տարուան օրացոյցներ* (1878–1881)

6.– Բովանդակութիւն Ազգային Սեփականութեանց
7.– Խօսք առ Գաղթական Հայս Կիլիկիոյ (1922):
Ու նաեւ բազմաթիւ հայրապետական գրութիւններ:

2.- ԱԲԲԱՀԱՅՐ ՍՐԱՊԻՈՆ ՎՐԴ. ՈՒԼՈՒՀՈՃԵԱՆ
(1890–1965)

Աբբահայր Սրապիոն Վրդ. Ուլուհոճեան ծնած է Խարբերդի Դատեմ գիւղը 14 Փետրուար 1890ին: Նախնական ուսումը ստանալէ ետք կը մեկնի Վենետիկ, ուր կը հետեւի Մխիթարեան Միաբանութեան դասընթացքներուն:

1915 Մայիս 23ին կը ձեռնադրուի քահանայ, կիւրեղեան աբբահօր կողմէ: Աւարտելով Հռոմի Անճէլիքում համալսարանը, կը ստանայ Վարդապետ տիտղոսը 1920ին: Իր ճառն էր «Քաղկեդոնի ժողովը եւ հայերը»: 1925ին կը կանչուի Ս. Ղազար իբրեւ ուսուցիչ Մուրատ-Ռաֆայէլեան վարժարանին:

1928–1934 կ'ընտրուի Փարիզի Մուրատեան վարժարանի ուսումնապետ: 1935 Օգոստոս 12ին Ս. Ղազարի միաբանութեան ընդհանուր ժողովը զայն կը բարձրացնէ Մխիթարի աթոռին:

Աբբահայր Ս. Ուլուհոճեան իր ուշադրութիւնը դարձնելով դաստիարակչական գործին, կ'օժանդակէ Հալէպի եւ Աղեքսանդրիոյ Մխիթարեան վարժարաններուն բացումին:

1936ին Մուրատ-Ռաֆայէլեան վարժարանի հարիւրամեակի տօնակատարութեան առիթով, իտալական կառավարութիւնը Ուլուհոճեան Աբբահօր կը շնորհէ «Սան Լաձարօ է Մաուրիցիո» շքանշանը:

1946 Սեպտեմբեր 2ին Աբբահայր Ուլուհոճեան կը վերընտրուի իր բարձր պաշտօնին: Այդ օրերուն, Ֆրանսական կառավարութեան կողմէ իրեն կը տրուի նաեւ «Պատուոյ Լեգէոնի Ասպետութեան» շքանշանը:

1950ին կ'այցելէ Ամերիկա եւ մշակութային նպատակներու համար հանգանակութիւններ կը կատարէ:

1952 Օգոստոս 4ին երրորդ անգամ ըլլալով, Սրապիոն Վրդ. Աբբահայր կ'ընտրուի:

1946ին հրատարակած է թարգմանական գործ մը «Զարչարանքի վկաներ», որուն հեղինակն է իտալացի գրագէտ Ճ. Փափանի:

1952ին Աւետարանի աչխարհաբար թարգմանութիւնը: Այս գործը իր մեկնաբանութիւններով, ժամանակագրական տեղեկատուութեամբ կը նկատուի լաւագոյններէն մէկը:

Հայ գրականութեան, լեզուի եւ մշակոյթի փայլուն վառարաններէն Վենետիկ, Աբբահօր պաշտօնավարութեան շրջանին չարունակեց եւ կը չարունակէ Մխիթարի ոգին, գաղափարականը վառ պահել ու հաստատութեան նկարագիրը թողուլ անվթար:

3.- ՎԵՐ. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՇԻՄԱԻՈՆԵԱՆ
(1833–1892)

Փրոֆ. Մարտիրոս Շիմաւոնեան ծնած է Տիգրանակերտի Հայնի գիւղը: Նախնական կրթութիւնը ստանալէ ետք, պատանի Մ. Շիմաւոնեան ծնողքին թելադրութեամբ կը մեկնի Պոլիս, կը յաճախէ Ամերիկեան Միսիոնարներու Պէպէքի ճեմարանը, զոր կ'աւարտէ 1857ին:

Ուսման ծարաւ եւ ազգային սրբութիւններուն նուիրեալ այս ճեմարանականը կը վերադառնայ երկիր, կ'ամուսնանայ եւ, վերջնականապէս կը հաստատուի Խարբերդ:

Ամբողջ 35 տարիներ կ'ըլլայ անաչառ եւ անկաշառ հովիւ մը: Կը քարոզէ, կը սորվեցնէ, կը դաստիարակէ: Կրթական ձեռնարկներու մէջ կ'ըլլայ առաջիններու չարքին: Ճանչցուած է այլեւս: Սրտով մաքուր, նկարագրով բարձր այս դէմքը կ'ըլլայ օրուան սերմնացաններէն մէկը, որոնք ուրիչ ձգտում չունէին այլ միայն Լոյսը: Համբաւը կը տարածուի հեռաւոր քաղաքներ: Օր մըն ալ կը հրաւիրուի Պոլիս բարձր պաշտօնի մը համար: Չի կրնար անտեսել: Խարբերդցիներու «Հայրիկ»ը 1887ին կ'երթայ

նոր յոյսեր, նոր լոյսեր վառելու: Կը խօսի ամէն տեղ, ամէն օր: Իր նշանաբանն է.

Սիրէ՛ հայը թէ ըլլայ
Աղքատ, տնանկ, անկարող,
Հագուստները հին ու մին,
Դռնէ ի դուռ մուրացող,
Անունն է Հայ, պարտ է քեզ՝
Սիրել զնա Հայու պէս...:

Բնաւորութեամբ ազնիւ, սրտով մաքուր, գործերով բեղուն այս ընտիր հովիւը 35 տարուան առաքելութենէ մը ետք՝ խաղաղ, իրիկուն մը կը փակէ աչքերը ալ չբանալու համար:

Եփրատի մէջ կը դասաւանդէր Եղիշէ, Եզնիկ, փիլիսոփայութիւն, տրամաբանութիւն, ճարտասանութիւն, Աստուածաբանութիւն եւ երկրաբանութիւն:

4.- ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԺԱՊԵՏ ԼԻՒԼԷՃԵԱՆ
(1834–1914)

Ծնած է մայր Խարբերդի աստղազարդ երկինքին տակ, Փետրուարին: Իր ատենին դպրոց գոյութիւն չունենալով՝ նախնական կրթութիւնը կը ստանայ Դանիէլ Քահանայի «Հորեզրը»: Երբ քահանան կը մեկնի, այն ատեն կը ղրկուի Ս. Ստեփանոսի դպրոցը, ուր Մանուկ վարժապետին քով կը սորվի Սաղմոս եւ Նարեկ կարդալը: Եւ որպէսզի «Նախ ապրիլ ապա փիլիսոփայել» ասացուածքին իմաստը գործադրուէր, Կարապետ Վարժապետ Լիւլէճեան կը բանայ մանրավաճառի խանութ մը, առանց մոռնալու ուսման անհրաժեշտութիւնը:

Համոզուելով որ գեղեցիկ բաներ են գիրն ու գրիչը, կը սկսի զանոնք սիրելու արուեստը բացատրել չուրջիններուն:

1860ին փակելով խանութը, կը մտնէ Վարի Թաղի Բողոքականաց դպրոցը իբրեւ օգնական ուսուցիչ: Տեսնելով ամբարած պաշարը անբաւական է, կը յաճախէ գիշերային լսարանները եւ միեւնոյն ժամանակ կը դառնայ յամառ ընթերցող մը:

1865ին կը մտնէ Աստուածաբանական ճեմարանը: Աւարտելէ ետք կը մեկնի Հապուսի գիւղը ուսուցչի պաշտօնով: Ատեն մը չարունակելէ յետոյ կը վերադառնայ մայր քաղաք, ուր կը նուիրուի ուսուցչութեան:

Այս սիրուած դէմքը ամէն տեղ է: Մերթ քարոզիչ, մերթ ուսուցիչ, կը չրջի, կը խօսի, կը հասկցնէ ուսման գեղեցկութիւնը: Շատ չանցած, կարապետ Վարժապետ Լիւլէճեան կը բարձրանայ նախ բողոքականներու, յետոյ միսիոնարներու դպրոցին տեսչութեան պաշտօնին: 1888ին կը ստանձնէ Եփրատ Մանկարանին տեսչութիւնը: Պաշտօն մը, զոր կը վարէ մինչեւ 1911:

Արդէն 77 տարեկան է: Այն երեք սերունդները, այս մեծ մանկավարժ-դաստիարակին չունչին ջերմութեամբ աղուոր էջեր նուիրած են իրեն: Առ ի երախտագիտութիւն իր մատուցած յիսուն տարիներուն ծառայութեանց, Եփրատ Գոլէճը զայն կը պատուէ յոբելինական հանդէսով մը, մահէն առաջ՝ 22 Յուլիս 1914ին:

5.- ՓՐՈՖ. Մ. Ա. ՄԵԼՔՈՆ
(1839–1910)

Ծնած է Խարբերդ: Ուսման առաջին նախաքայլերը առած է օրուան վարժապետներուն չունչին տակ: Ապա մեկնած՝ Պոլիս ու մտած Պէպէքի ճեմարանը եւ աւարտած:

Բարձր գիտութիւններու ծարաւ այս քաջ երիտասարդը կը մեկնի Զուիցերիա ու կը հետեւի ընկերային, փիլիսոփայական, լեզուական եւ Աստուածաբանական դասընթացքներուն:

Չինուած՝ գոհացուցիչ պաշարով մը, 1878ին Փրոֆ. Մ. Ա. Մելքոն կը վերադառնայ Խարբերդ, ուր Եփրատ Գոլէճը տակաւին կը մնար ծրագիր: Եւ որպէսզի իր գիտական ուժերը իսպաս դնէր ցեղին զաւակներուն զարգացմանը, կը մեկնի Պարսկաստան ու կը նուիրուի կրթական ձեռնարկներու իրագործման:

Այս պայծառ անունը կը գրաւէ Տոք· Հուիլըրի ուշադրութիւնը: Կը հրաւիրուի Խարբերդ եւ իբրեւ ուսուցչապետ Արմենիա Գոլէճին, կը ծառայէ մինչեւ 1888ը: Բայց Արմենիա անունը խորթ հնչելով թուրք իշխանութեան ականջին, կը սկսին դժուարութիւններ ստեղծել: Օրուան մեր իմաստուն առաջնորդները, սակայն, կ'ընտրեն «երկու չարեաց փոքրագոյնը»: Արմենիա կ'ըլլայ Եփրատ: Բայց թուրքը կը մնայ թուրք: 1895–1896ի դէպքերը ա՛լ աւելի կը ճնշեն այս ազնիւ հայուն հոգիին վրայ: Սրդողած՝ լոյսին դէմ պատ քաշող մոլեռանդներէն, Փրոֆ· Մ· Ա· Մելքոն կը գաղթէ Ամերիկա, ու կը նուիրուի գրական աշխատանքներու: Թարգմանած է Շէյքսփիրէն, Շիլլերէն եւ Կէօթէէն:

Այս մեծ հայը իբրեւ գիտնական իր տուրքը տալով մշակոյթին, յատկեանապէս կը փակէ աչքերը, հայրենի կարօտը սրտին:

Օրուան հսկաներէն Փրոֆ· Ն· Թէնէքէճեան, այս գիտնականին նուիրած սգահանդէսին (1910) ճառ մը արտասանելով՝ կը չեշտէ հանգուցեալին «քննող, դատող, տրամաբանող, վերլուծող իրաւ մտաւորականի մը բոլոր յատկութիւնները···»:

6.- ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱԻԱԳԵԱՆ
(1844–1934)

Խարբերդցի: Ինչպէս իր ժամանակակից դասընկերները, Յ· Աւագեան եւս նախնական կրթութիւնը կը ստանայ այլ եւ այլ անհատներէ, որոնք քաջութիւնը ունեցեր էին լոյս տարածելու, մանաւանդ այդ մռայլ օրերուն:

Հազիւ զգացած դպրութեան կրակին ջերմութիւնը, այս երիտասարդ ուսանողը կը մեկնի Ատանա, լաւագոյն երազներու կարօտով: Ուրախ է եւ խանդավառ: Մէկէն բարեկամական յարաբերութիւնները զայն կը մղեն միսիոնարական շարքերը: Եւ անոնց չնորհիւ ալ կ'անցնի Մարաշ ու կը մտնէ Աստուածաբանական ճեմարան 1867ին: Արդէն բաւական մտերմացած

այդ վարդապետութեան գաղտնիքներուն, 1869ին դարձեալ կը վերադառնայ Խարբերդ ու կը հետեւի ճեմարանի դասընթացքներուն, ուրկէ չրջանաւարտ, իրեն կը տրուի քարոզչական եւ ուսուցչական պաշտօն, զոր կը չարունակէ մինչեւ 1874: Այս թուականէն սկսեալ, Եփրատի վարիչ մարմնին հրաւէրով կը ստանձնէ վարժարանին տեսչութիւնը: Միեւնոյն ատեն կը դասաւանդէր չափագիտութիւն եւ լեզուական հարցեր:

Սրտնեղած՝ օրուան բռնակալ իչխանութեանց ոճրային արարքներէն, Յ. Աւագեան վարժապետ 1895ի օրերուն կը մեկնի Ամերիկա ու կը նուիրուի բարեգործական ձեռնարկներու, որոնք կը պսակուին յաջողութեամբ:

Յառաջացած տարիքի մը մէջ ի Քալիֆորնիա, այս մեծ դաստիարակը չրջապատուած սիրելիներով, խաղաղ սրտով կ'երթայ միանալու այն հոյլին՝ որուն հետ նուիրուած էր սերունդ դաստիարակելու սուրբ գործին:

7.- ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԷՆՖԻԷՃԵԱՆ
(1853–1918)

Յարութիւն Էնֆիէճեան ծնած է Խարբերդ: Կանուխէն որբ, կը մնայ իր հօրեղբայրներուն խնամքին ենթակայ:

Ինչպէս իր ժամանակակիցները, փոքրիկն Յարութիւնը նոյնպէս իր նախնական կրթութիւնը կը ստանայ թաղին դպրոցին մէջ: Բայց չատ չանցած, իր աչքերուն մէջ կը տեսնուին ուչիմութեան նչաններ, որոնք սիրելի կը դարձնեն գինքը ուսուցիչներուն:

Շնորհիւ իր յամառ աչխատութիւններուն, Յ. Էնֆիէճեան բարձրանալով՝ ուսուցչութեան կը կանչուի միսիոնարներու դպրոցը 1872ին: Կը դասաւանդէ անգլերէն եւ չափագիտութիւն: Իր քաղցր բնաւորութիւնը պատճառ կը դառնայ որ փնտռուի ու յարգուի իր աչակերտներէն:

Աւելի բարձր ուսման համար, այս չնորհալի դաստիարակը

1880ին կը մեկնի Ամերիկա ու կը մտնէ Եէյլ համալսարանը, զոր կ'աւարտէ յաջողութեամբ:

Վերադառնալու համար իր սիրած Եփրատի ծոցը, Յ. Էնֆիէճեան կ'երթայ Պոլիս: Բայց իմանալով որ կը փնտռուի տեղական իշխանութեանց կողմէ, կ'աննցնի Պարսկաստան: Երկար չի կրնար մնալ: Կը վերադառնայ Ամերիկա ու կը զբաղի առեւտուրով:

Շահը ամբողջութեամբ կը յատկացնէ կրթական եւ բարեսիրական նպատակներու: Մանաւանդ Եփրատ Գոլէճի:

Կը մեռնի 66 տարեկանին, Քօլորատոյի մէջ, Ամերիկա:

8.- ՓՐՈՖ. ՍԱՐԳԻՍ ՍՈՂԻԿԵԱՆ
(1854–1935)

Ծնած է Խարբերդ, ու յաճախած՝ տեղւոյն վարժարանը: Ապա անցած՝ Պոլիս ու մտած՝ Շահնազարեան վարժարանը 1871ին:

Աւարտելով յաջողութեամբ, այս ուշիմ երիտասարդը ազգային բարերար Սանասարեանի ծախքերով կը մեկնի Զուիցերիա, կատարելագործելու իր ուսումը: Անկէ ալ կ'անցնի Պերլին, ու կը ստանայ համալսարանական կրթութիւն: Եւ որպէսզի կարենայ տիրապետել կարգ մը լեզուներու, կ'երթայ Լոնտոն ու կը հետեւի լեզուական դասընթացքներու:

Օժտուած՝ իմացական մեծ կարողութիւններով, Փրոֆ. Սարգիս Սողիկեան իբրեւ ուսուցչապետ կը մեկնի Ռուսիա եւ համախորհուրդ Եզեանցի եւ Սանասարեանի, կ'աշխատի Սանասարեան անունով վարժարան մը բանալ կարնոյ մէջ: Ծրագիրը կը յաջողի: Վարժարանը կը բացուի 1881ին, Օրմանեան Արքեպիսկոպոսի նախագահութեամբ: Փրոֆ. Սարգիս Սողիկեան երկար տարիներ կը դասաւանդէ հոգեբանութիւն, մանկավարժութիւն եւ օտար լեզուներ:

1915: Այդ սեւ օրերուն կը տեսնէ Ցեղին գլխուն պայթած

փոթորիկը: Կը միջամտէ թուրք եւ գերման իշխանութեանց մօտ, բայց ձայնը չի լսուիր: Կը գրաւեն տունն ու գրադարանը եւ զինքն ալ կ'աքսորեն Բաբերդ, Երզնկա, ապա Սվազ, ուր թուրքերու պահանջքով կը ստանձնէ թուրքերէն սորվեցնելու պաշտօնը մեքթէպներու մէջ:

Ջինադաղարէն եռք կը կանչուի Պոլիս, իբրեւ տեսուչ որբանոցներու: Իրեն յանձնուած պարտականութենէն զատ, կը զբաղի նաեւ ձեռագիր, գիրք, մագաղաթ եւ ուրիշ հնութիւններ կորուստէ փրկելու գործով:

Փրոֆ. Սարգիս Սողիկեան իբրեւ ազգային դէմք իր պարտականութիւնը լի ու լի կատարելէ եռք կը փակէ աչքերը խոր ծերութեան մէջ:

9.- ՓՐՈՖ. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՆԱՀԻԿԵԱՆ
(1856–1915)

Ծնած՝ Խարբերդի Հիւսէյնիկ գիւղաքաղաքը, յաճախած՝ տեղւոյն դպրոցը, ապա մտած՝ Արմենիա Գոլէճ ու աւարտած՝ 1880ին: Այդ տարին իսկ պաշտօնի կը կոչուի նոյն հաստատութեան մէջ, ուր կը դասաւանդէ բնագիտութիւն եւ աստղագիտութիւն:

Այսքանով չի գոհանար: Սիրտը երազ ունի, միտքը՝ թռիչք: Քանի մը տարի եռք կ'երթայ Ամերիկա ու կը մտնէ Միչիկընի Էն Արպըր համալսարանը:

Ջինուած գիտական լայն պաշարով, Փրոֆ. Խաչատուր Նահիկեան կը վերադառնայ Խարբերդ, ուր իբրեւ ուսուցչապետ կը դասաւանդէ Եփրատ Գոլէճի բարձր կարգերուն: Մերթ տիրական, յաճախ բարեսիրտ եւ ազնիւ, այս մեծ դաստիարակը կ'արժանանայ բոլորին համակրանքին: Կ'ուզէր որ իր աշակերտները ըլլային արթուն եւ ուշիմ: Օգտագործէին նոյնիսկ վայրկեանները: Սիրէին Հայը, Հայրենիքը եւ Մայրենի Լեզուն: Այս բարձր դէմքը իր հայրենասիրութեամբ, ամբողջ 35

տարի կապուած մնաց Եփրատ Գոլէճի ամպիոնին: Խօսեցաւ, սորվեցուց, քաջալերեց:

19151: Ձերբակալուելով՝ օրուան ընտրանիին հետ կը նետուի բանտ: Երկար չարչարանքներէ վերջ, Յունիս 20ին կը նահատակուի Ծովքի լճակին մօտ, ուր ատեն մը Ներսէս Շնորհալին կ'արձակէր իր հայրապետական պատգամները:

10.- ԱՇՈՒՐ Ս. ԵՈՒՍՈՒՖ
(1858–1915)

Ծագումով Ասորի, Աշուր Ս. Եուսուֆ ծնած է մայր Խարբերդի Ասորաց թաղը: Նախնական կրթութիւնը առնելէ վերջ կը մեկնի Այնթապի Ամերիկեան Գոլէճը: Բայց նիւթական դժուարութիւններու պատճառով կը թողու դասերը ու կը նետուի ուսուցչական ասպարէզ:

Պաշտօնավարելով չատ մը հայաչատ քաղաքներու մէջ, կը վերադառնայ Խարբերդ ու դարձեալ կը նուիրուի ուսուցչութեան, զոր կը սիրէր հոգիին պէս:

Լեզուական հարցերու չուրջ ամբարած հմտութիւնով, Աշուր Ս. Եուսուֆ կը չինէ սիրուած անուն մը: 1895ին կը հրաւիրուի Եփրատ Գոլէճ, ուր կը դասաւանդէ քսան տարի:

Կարմիր տարուան Ապրիլին (1915) ձերբակալուելով կը տարուի բանտ, ուր աննկարագրելի չարչարանքներէ վերջ կը նահատակուի օրուան ցեղասպաններէն, այն մտաւորականներուն հետ, որոնց կապուած էր ջերմօրէն:

Ծանօթ արեւելեան լեզուներու, դաստիարակ Աշուր Ս. Եուսուֆ իր աշխատակցութիւնը բերած է օրուան հայ մամուլին՝ լեզուական հարցերու չուրջ: Ստորագրած է արձակ էջեր եւ պատրաստած «Հայերէն լեզուագիտութիւն» խորագրով գործ մը (անտիպ), որ իրեն պէս կը զրկուի օրուան լոյսէն:

11.- ՄԱՆԿԱՍԱՐ ՄԱՆԿԱՍԱՐԵԱՆ
(1859–1943)

Այս ընտիր Աստուածաբանը ծնած է Խարբերդի Մեծկերտ աւանը: Թաղային դպրոցներուն մէջ ունեցած յաջողութիւնները զինք կ'առաջնորդեն Պոլսոյ Բապըրթ Գոլէճը, ուրկէ կը վկայուի 1876ին:

Երբ կը վերադառնայ երկիր, անմիջապէս կը հրաւիրուի քարոզելու Մարզուանի եկեղեցիին մէջ: Եւ որպէսզի տիրանար Քրիստոնէական վարդապետութեան գաղտնիքներուն, կը մեկնի Ամերիկա եւ կը հետեւի Փրինսթըն համալսարանի դասընթացքներուն ու կ'աւարտէ:

Մ. Մանկասարեան կը քարոզէ Ֆիլատելֆիայի եւ Շիքակոյի մէջ, ընտրուած նիւթերու շուրջ, որոնք կ'արձանագրուին մամուլին էջերուն վրայ: Իր անունը կ'արձանագրուի «Հու՛զ Հու» մատեանին՝ անմահներու շարքին մէջ:

Գլխաւոր գործերն են.– «Աւետարանը Քօղազերծուած», «Իրողութիւնը Յիսուսի Մասին», «Վօլթէռ», «Հրեան եւ Քրիստոնեան», «Առաջին Արդիական Մարդը», «Կին եւ Ոճիր», «Յիսուս Ընկերվարական էր», «Քրիստոնեան եւ Թուրքը», նաեւ ուրիշ գործեր, որոնք գնահատուած են, վաւերական գրիչներէ:

12.- ՓՐՈՖ. ՆԻԿՈՂՈՍ ԹԷՆԻՔԷՃԵԱՆ
(1860–1915)

Խարբերդցի: Թաղին դպրոցներէն աստիճանաբար բարձրանալով, Ն. Թէնիքէճեան կը մտնէ Արմենիա Գոլէճ, ուրկէ կը վկայուի 1880ին:

Նոյն տարին իսկ պաշտօնի կոչուելով, կը դասաւանդէ պատմութիւն եւ փիլիսոփայութիւն: Ինչպէս մեր միւս դաստիարակները, նոյնպէս այս ազնիւ հոգին մարմնացումն էր

Գոլէճի բարձր նկարագրին, որով կը հպարտանար հաստատութիւնը: Եփրատ Գոլէճէն զատ համալսարան տեսած չէ: Ուսուցչապետ տիտղոսը կը ստանայ հաստատութեան տնօրէնութենէն:

Կը պատմուի թէ եղած է յամառ ընթերցող մը: Ու այս աշխատանքին չնորհիւ կը տիրանայ հայերէն, ֆրանսերէն, անգլերէն, թրքերէն, պարսկերէն եւ արաբերէն լեզուներուն: Ասոնցմէ դուրս վարած է ազգային պաշտօններ: Եղած է պետ Հայ Բողոքական համայնքին, կառավարութեան մօտ թարգման, օրէնքի եւ պատմութեան մասնագէտ, ու նաեւ ամբողջ երեսուներկու տարի թուրք զրականութեան դասատու: Արժանիք մը, որ քիչերու տրուած է: Ահա այս մեծ հայն է, որ իբրեւ վարձատրութիւն կը ձերբակալուի ու կը նահատակուի Ծովքի լճակին մօտ՝ 1915 Յունիս 20ին, այնպիսի՛ չարչարանքներով, որոնց նմանը տեսնուած չէ:

Փրոֆ. Նիկողոս Թէնիքէճեան հրատարակուած մասնաւոր գիրք չունի: Բայց եթէ խնայուէին այն բազմաթիւ ճառերն ու ուսումնասիրութիւնները, յօդուածներն ու գիտական տեսութիւնները, օրէնսդրական եւ ընկերային գործերը, կրնային քանի մը հատորներ լեցնել:

Մէկ էր ան: Իր մէջ կը պարունակէր մարդկութեան վերելքին նպաստող բոլոր գեղեցիկ յատկութիւնները:

Մեռաւ: Բայց չկրցան մեռցնել գաղափարը որ ազնիւ էր, բարի, զոհաբերող:

13.- ՓՐՈՖ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ
(1860–1940)

Ծնած է Խարբերդի Հողէ գիւղը, յաճախած տեղւոյն ղբպրոցը, ապա մեկնած քաղաք ու հետեւած Արմենիա Գոլէճի դասընթացքներուն եւ աւարտած 1880ին:

Իր համեստ բնաւորութեան եւ ուսուցանելու ընդունակութեան չնորհիւ, Յովհ. Կարապետեան պաշտօնի կը կոչուի նոյն հաստատութեան մէջ, ուր կը պաշտօնավարէ մինչեւ 1885:

Այդ տարին իսկ կը մեկնի Ամերիկա ու կը հետեւի մասնագիտական դասերու։ Կը մնայ ատեն մը։ Բայց իր ցեղին զաւակներուն հանդէպ ունեցած սէրը զայն կը վերադարձնէ Խարբերդ, ուր Գոլէճին տնօրէնութիւնը իրեն կուտայ ուսուցչապետ տիտղոսը։

Ամբողջ տասներկու տարի, Փրոֆ. Յովհ. Կարապետեան կը դասաւանդէ հայերէն, լատիներէն եւ անգլերէն։ Հակառակ իր աչակերտները դէպի լոյս առաջնորդելու սիրոյն, 1895–1896ի արիւնոտ դէպքերէն զգուած՝ վերջնականապէս կը գաղթէ Ամերիկա, կը մտնէ Հարվըրտ համալսարանի Աստուածաբանական ճեմարանը, զոր կ'աւարտէ 1899ին։

Իր տաղանդին չնորհիւ, երկար տարիներ կը պաշտօնավարէ կարգ մը քաղաքներու Հայ եւ Ամերիկեան եկեղեցիներուն մէջ, իբրեւ հովիւ։

Ունի Էյ. Էմ. եւ Պի. Տի. տիտղոսները։ Նաեւ «Հայերէն Քերականութիւն» անունով գործ մը։

14.- ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ (ԹԼԿԱՏԻՆՑԻ)

(1860–1915)

Յովհաննէս Յարութիւնեան ծնած է Խարբերդի Թլկատին գիւղը, ուրկէ՝ իր գրական անունը։

Գիւղին կապոյտ երկինքին տակ մեծցած, արեւովն ու ջուրովը սնած այս զգայուն տղան իր աչխատութիւններուն չնորհիւ կը հասնի ուսուցչական ասպարէզ։ Ի՞նչ ընելու համար։ Հասցնելու սերունդ մը որ քաջութիւնը ունենար ներկայացնելու գիւղն ու գիւղացին, հայն ու Հայաստանը։

Արդէն խմորուած կարգ մը աղուոր ձիրքերով, Յովհաննէս Յարութիւնեան կը կանչուի Զնքուչ։ Ատեն մը պաշտօնավարելէ ետք կը հրաւիրուի Քղիի Խուփս գիւղը, ուր կը բանայ առաջին դպրոցը։ Բայց երկար չի մնար։ Գործը կարգի դնելէ ետք կը վերադառնայ իր բնագաւառը՝ Խարբերդ ու կը ստանձնէ

Սմբատեան վարժարանի հոգը: Երիտասարդ է եւ ունի բարձրանալու քաջութիւն: Պաշտօնը կը յանձնէ ուրիշներու հսկողութեան եւ ինք կ'երթայ Սուրբ Յակոբ թաղը, ուր եկեղեցիին մօտ կը հիմնէ ազգային բարձրագոյն վարժարան մը՝ Կարմիր Գոլէճ անունով:

Այս ինքնատիպ հաստատութիւնը տասը տարուան մէջ կուտայ իր առաջին պտուղները ազգային եւ գրական աւիւնով չաղուած:

Յանձին Թլկատինցիի, Գոլէճը կը բարձրանայ, կ'ըլլայ աղբիւր մը յորդառատ ու կ'երթայ արգասաւորելու դաշտին անջրդի գիւղերը:

Մեծ ուսուցիչը ասով չի գոհանար: Եթէ ցերեկը սիրտ եւ միտք կը դարբնէր, գիշերն ալ ճրագի մը աղօտ լոյսին տակ կը նկարագրէր իր ժողովուրդին տառապանքը: Կրթական յարկէ դուրս, Թլկատինցի կը դառնայ նաեւ օրուան փնտռուած գրագէտը:

Սեւ տարին: Կը փշրուի ամէն բան: Գիշեր մը Ապրիլէն, տեղւոյն մտաւորական ընտրանիին հետ կը նետեն բանտ, ուր երկար չարչարանքներէ վերջ կը նահատակեն Ծովքի լճակին մօտ՝ Տեվէ Պօյնի լերան մէկ ձորին մէջ, 1915 Յունիս 20ին:

Աչխատակցած է օրուան թերթերուն եւ հրատարակած թատերգութիւններու չարք մը.– «Էնդի Դէմէն», «Զալըմ Տղան», «Ճամբորդն ու ճամբեցնողը», «Կրակը», «Դէպի Արտասահման», ու նաեւ նորավէպեր եւ «Գեղի նամակներ», որոնք ամփոփուած են հատորի մը մէջ, իր սաներուն կողմէն՝ գիւղագիր Բենիամին Նուրիկեանի հոգածութեամբ:

15.- ԱՌԱՔԵԼ ՊԵՏԻԿԵԱՆ (ԳԻՍԱԿ)
(1860–1902)

Գրական անունով Գիսակ, Առաքել Պետիկեան ծնած է Խարբերդ, հայախօս Ասորի ծնողքէ:

Նախնական ուսումը առած է թաղին դպրոցին մէջ, ուր նաեւ պաշտօնավարած: Ատեն մըն ալ կ'ուսուցանէ Խարբերդի Փաշաղակ գիւղի աշակերտներուն:

Երկու տարի վերջ, Ա. Կ. Պետիկեան կը վերադառնայ մայր քաղաքի Սմբատեան Վարժարանը: Բայց չի գոհանար իր ամբարած պաշարով: Նուիրուելով ինքնաշխատութեան, այս 18 տարեկան երիտասարդը հայերէնէն զատ կը սորվի ասորերէն, թուրքերէն եւ անգլերէն լեզուները: Եւ որպէսզի աւելի զարգացնէ իր ուսումը, կը մեկնի Պոլիս: Բայց անծանօթ պատճառներով կը մտնէ մօրեղբօրը վաճառատունը իբրեւ պաշտօնեայ: Երկար չի մնար: Մօտակայ գիւղերէն Քարցի մէջ կը գտնէ ուսուցչութեան գործ: Բաւարար չի թուիր իրեն: Կ'երթայ Պարտիզակ, բարձրագոյն ուսման մը տիրանալու համար: Կը սորվի եւ միեւնոյն ատեն կը դասաւանդէ հայերէն լեզու: Կը մնայ երկու տարի: Յետոյ կ'երթայ Քարց, անկէ ալ Նիկոմիդիա, Աւետարան քարոզելու:

Հինգ տարի վերջ, Փրոֆ. Մարտիրոս Շիմաւոնեանի մահուան վաղորդայնին կը հրաւիրուի Պոլիս, ուր իրեն կը յանձնուի «Լանկայ»ի Հայ Աւետարանական եկեղեցիին բեմը:

Արդէն ծանօթ անուն մը, Ա. Կ. Պետիկեան կը ստորագրէ բազմաթիւ գրուածիւններ եւ քարոզներ «Աւետաբեր»ի, «Բիւրակն»ի եւ «Բիւզանդիոն»ի մէջ: Գրած է «Աչխարհաբար քերականութիւն» եւ «Մտածութիւնք տօնական օրերու Հայոց Սուրբ Եկեղեցւոյ»:

Աչքերը կը փակէ քսաներորդ դարու, երկրորդ տարուան Յուլիսին՝ ի Պոլիս:

16.- ԱՐՇԱԿ Մ. ՇԻՄԱԻՈՆԵԱՆ
(1860–1919)

Այս մեծ մտաւորական–ուսուցիչը ծնած է Խարբերդ, ուր մտերիմներու շրջանակի մը մէջ ուսման նախաքայլերը առնելէ ետք կը մտնէ Արմենիա Գոլէճը: Սէրը՝ ջերմ, եռանդը՝ բարձր: Նաեւ աշխատող: Այս ձիրքերը զայն կ'առաջնորդեն միշտ դէպի վեր: Կ'աւարտէ 1880ին, փայլուն նօթերով:

Հրաւիրուելով նոյն հաստատութեան կողմէ, կը դասաւանդէ երեք տարի: Չորրորդ տարուան սկիզբը կը մեկնի Զուիցերիա ու կը հետեւի իրաւաբանական դասընթացքներուն:

Քաջ լեզուաբան եւ օրէնսգէտ, Արշակ Մ. Շիմաւոնեան կը դառնայ ծանօթ դէմք մը Եւրոպայի եւ Թուրքիոյ հետ կապուած տնտեսական հարցերու շուրջ:

Իր այս արտակարգ ընդունակութիւններուն չնորհիւ, օր մըն ալ կը հասնի Պոլսոյ Ամերիկեան դեսպանատան առաջին թարգմանի եւ խորհրդականի պաշտօնին: Ամբողջ 25 տարի կատարելով պաշտօնը, այս մեծ դէմքը պատմական փաստերով կը ճանչցնէ Հայը, եկող գացող բոլոր դեսպաններուն եւ պաշտօնակիցներուն: Գիտէր Ֆրանսերէն, անգլերէն, թուրքերէն, պարսկերէն, արաբերէն: Կը սիրէր հայ գրականութիւնն ու արուեստը եւ կը հաստատէր անոր բերած նպաստը քաղաքակրթութեան:

Արշակ Շիմաւոնեան, էր նաեւ փնտռուած դասախօս մը: Ա. Ա. Պետիկեան կը վկայէ թէ, «Բապերթ Գոլէճի մէջ, պարսկական գրականութեան մասին դասախօսութիւն մը ըրաւ, որով ի յայտ բերած զարմանալի հմտութիւնը, խուզարկող ոգին, գրական ճաշակն ու դատողութիւնը ապշութիւն բերին իր ունկընդիրներուն մէջ: Տարիներ ետքը, ուսանողներ դեռ կը խօսէին այդ մէկ դասախօսութեանը վրայ, իբրեւ գլուխ–գործոց»:

1915ին երբ փոթորիկը կ'այրէր Արեւմտահայաստանը, այս մեծ հայը դեսպան Մորկընթոյի բարեկամութեամբ չանք չի խնայեր մեղմացնելու չարիքը: Հայթայթած է գաղտնի թուղ–

թեր ջարդերը փաստող: 1916ին կը մեկնի Ամերիկա ուր՝ առ ի վարձատրութիւն, կառավարութեան կողմէ իրեն կը տրուի Մերձաւոր Արեւելքի հարցերու առնչութեամբ պաշտօն մը, զոր կը վարէ մինչեւ իր մահը:

17.- ՓՐՈՖ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՊԷՇԿԷՕԹԻՒՐԵԱՆ
(1861–1941)

Խարբերդցի: Օրուան վարժապետներուն մօտ նախնական ուսումը առնելէ վերջ կը մտնէ միսիոնարներուն դպրոցը, ուրկէ բարձրանալով կը հասնի Աստուածաբանական ճեմարան եւ կ'աւարտէ:

Ինչպէս իր դասընկերները, Կարապետ Պէշկէօթիւրեան եւս պաշտօնի կը կոչուի նոյն հաստատութեան մէջ, ուր կը մնայ երեք տարի: Անունը կը հասնի քաղաքները: Նախ կը հրաւիրուի Մալաթիա, ապա Սեբաստիա, աւելի վերջը՝ Վան, ուր կը նուիրուի կրթական հարցերու մեծ աշխատանքին:

Արդէն գոհ իր յաջողութիւններէն, Կարապետ Պէշկէօթիւրեան կը հրաւիրուի Ջմիւռնիա, ուր Ամերիկեան Գոլէճին մէջ կը ստանձնէ հայերէնի եւ գրականութեան դասաւանդութիւնը: Կը մնայ քանի մը տարի: Իբրեւ վարձատրութիւն իր պտղաբեր գործունէութիւններուն, Գոլէճին վերին մարմինը զինք կը պատուէ փրոֆէսօր տիտղոսով:

25 տարուան պաշտօնավարութենէ մը վերջ կը գաղթէ Ամերիկա, ուր եւս մեծ եռանդով կը շարունակէ իր ծառայութիւնը մատուցանել հայ ժողովուրդին եւ դպրութեան:

Հրատարակած է «Բարոյաչունչ քերթուածներ»ու հատոր մը, աշխատակցած «Աւետաբեր»ին, «Արեւելեան Մամուլ»ին, «Բիւրակն»ին, «Կոչնակ»ին եւ «Պայքար»ին:

Իր պարտքը լի ու լի կատարելով, աչքերը կը փակէ Տիթրոյիթի մէջ, խաղաղօրէն:

18.- ՓՐՈՖ. ՄԵՍՐՈՊ ԵՇԻԼԵԱՆ
(1862–1942)

Ծնած է Խարբերդ, ուսած Արմենիայի մէջ, ու վկայուած Եփրատ Գոլէճէն 1888*ին:*

Իր արտակարգ կարողութիւններուն չնորհիւ, պաշտօնի կը կոչուի հաստատուբեան մէջ, ուր ամբողջ 15 *տարի կը դասաւանդէ բնագիտութիւն, երկրաբանութիւն, քիմիաբանութիւն եւ անգլերէն:*

Կը սիրէր մայրենի լեզուն եւ գրականութիւնը: Բարի էր, ազնիւ եւ տէր բարձր նկարագրի մը, յարգանք պարտադրող: Օր մըն ալ այս փնտռուած դաստիարակը կը պատուբուի ընդհանուր տեսչութեան կողմէ՝ ուսուցչապետ տիտղոսով:

Կուգան 1895–1896 *թուականները: Ինչպէս իր պաշտօնակիցները, նոյնպէս Փրոֆ. Մ. Եշիլեան զգուելով օրուան բռնաւորներուն ճնշումներէն, կը ձգէ դաս ու դասարան եւ կը մեկնի Ամերիկա, առանց մոռնալու իր սիրելի Եփրատն ու բարեկամները, որոնց հետ կապուած էր սերտօրէն:*

19.- ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱՊՈՒԼԵԱՆ
(1862–1892)

Խարբերդցի: Նախ յաճախած Միսիոնարներու դպրոցը, անցած Արմենիա եւ անկէ ալ Եփրատ Գոլէճ ու աւարտած 1884*ին:*

Հաստատուբեան նախագահը՝ Տոքթ. Փրոզպի Հուիլըր տեսնելով Յովհաննէս Գապուլեանի ուսուցանելու կարողութիւնը, պաշտօնի կը կոչէ բարձրագոյն կարգերու: Կը պատմուի թէ իր երեք պաշտօնակիցներուն բացակայութեանը պատճառով՝ այս հմուտ դաստիարակը ամբողջ տարի մը մինակ, ձեռնհասօրէն կատարած է անոնց բաց ձգած պարտականութիւնը:

Յովհաննէս Գապուլեանի այս արտակարգ կարողութիւնը դուռ կը բանայ նոր հրաւէրներու: Կարմիր Գոլէճ եւ կեդրոնական Վարժարան կը ջանան զայն ընդունիլ իրենց մէջ: Ի վերջոյ կը մտնէ կեդրոնական, ուր կը դասաւանդէ գիտութիւն եւ անգլերէն դրականութիւն:

Եւ ահա կեանքին օրէնքը: Անակնկալ հիւանդութիւն մը զայն անկողին ձգելով կը բաժնէ իր սիրելի դասարաններէն ու աշակերտներէն: Գուրգուրանք, ջանք, խնամք ապարդիւն կ'անցնին: Այս ազնիւ նկարագրով բարձր ուսուցիչը աչքերը կը փակէ առ յաւէտ:

Տեղւոյն կրթական բոլոր հաստատութիւնները իր մահը ողբալով՝ զայն կը փոխադրեն քաղաք եւ հանդիսաւոր արարողութեամբ կը թաղեն Սուրբ Յակոբ եկեղեցիին գաւիթը՝ ի նչան յարգանքի, մեծերու վայել:

20.- ՄԱՆՈՒԿ ՇԵՐՕՆ
(1862–1938)

Շնած է Խարբերդի Փարչանճ գիւղը: Մեսրոպեան տառերուն կը ծանօթանայ տեղւոյն վարժապետներէն, ապա մեկնած քաղաքի Արմենիա Գոլէճը ու աւարտած 1881ին:

Ատեն մը ուսուցչական պաշտօն վարելէ ետք կը մեկնի Բաղէշ, ուր դասախօս կը կարգուի բարձրագոյն վարժարանին մէջ: Հոդ՝ կը ծանօթանայ Գ. Վրդ. Սրուանձտեանցի, որմէ կը ստանայ ուժ եւ ներշնչում: Այդ հաւատքով ալ կը վերադառնայ ծննդավայրը ու կը նուիրուի ուսուցչութեան:

Մասնագիտական բարձր ուսում ձեռք ձգելու փափաքով, երիտասարդ Շերօն կը մեկնի Պոլիս, կ'աւարտէ երկրաչափական վարժարանը, կը վերադառնայ Խարբերդ ու կը մտնէ Պետական սպասարկութեան մէջ: Գոհ չի մնար: Նայուածքներ սուր ու չար: Զգուած՝ 1890ին կը մեկնի Ամերիկա եւ կ'աշխատի

մետաղի հաստատուքեան մը մէջ՝ իբրեւ գծագիր-մեքենագէտ:

Աչխատակցած է օրուան թերթերուն եւ գրած գիւղին պատմուքիւնը:

21.- ՊԱՏ. ԳԱՐԵԳԻՆ ՉԻԹՃԵԱՆ
(1863-1940)

Ծնած է Խարբերդի Իջմէ գիւղը, դաստիարակուած քրիստոնէական չունչով, բայց հետեւած տարբեր վարդապետուքեան:

Հօրը եղերական մահէն ետք կը մնայ որբ: Տասը տարեկան է: Որպէսզի մօրն ու քրոջը հացը ապահովէ, կը թողու դպրոցը ու կը մտնէ արհեստանոց:

Իր ուչիմուքեանը չնորհիւ, փոքրիկն Գարեգին կը դառնայ գեղին մեծերուն ուչադրուքեան առարկան: Կը բարեխօսեն Գոլէճի տնօրէնուքեանը մօտ: Կ'ընդունուի: Այդ տարին իսկ կը մտնէ դասարան:

Առաջին օրերուն, Գարեգին ցոյց կուտայ արտակարգ կարողուքիւն: Շչուկ եւ գովք: Կը խանդավառուի, կ'երազէ: Օր մըն ալ իր երակներուն մէջ կը զգայ գործելու ուժ: Կը թողու դասարանը ու կը մեկնի Խնուս իբրեւ ուսուցիչ, առանց մոռնալու քարոզները, որոնք համեմուած կ'ըլլային ազգային ոգիով: Անխուսափելին: Դէպքերը կը փոխուին: Հալածանք հայերու դէմ: Ի տես այս սեղմումներուն, Գարեգին կը դառնայ յեղափոխական: Միսիոնարները տեսնելով երիտասարդ քարոզիչին ըմբոստ խառնուածքը, կը վերադարձնեն Խարբերդի Աստուածաբանական ճեմարանը, զոր կ'աւարտէ 1890ին:

Առաջին հրաւէրը իրեն կ'ուղղուի Խարբերդի Քեորիկ գիւղէն, ուր դասարանէն դուրս կը զբաղի ինքնապաչտպանուքեան գործերով: Տոքթ. Պարնըմ ետ կանչելով զայն, կը թելադրէ չզբաղիլ յեղափոխական գործերով: Չի հանդուրժեր այդ սաստին:

1892ին կը գաղթէ Ամերիկա եւ իբրեւ հովիւ կը շարունակէ իր քարոզները, խորքով ազգային: Ցեղին տառապանքները այն աստիճան կը խթանեն զինքը, որ մէկ անգամ ընդ միշտ Գարեգին Զիթճեան կը նուիրուի քաղաքականութեան, մինչեւ իր եղերական մահը:

Հրատարակած է «Ձայն հայրենեաց»ը եւ աշխատակցած օրուան թերթերուն, արթնութեան մղելով իր ժողովուրդը:

22.- ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ս. ՓԱՇԿԵԱՆ
(1863–1925)

Խարբերդցի: Առաջին ուսուցիչը կ'ըլլայ մայրը: Հինգ տարեկանին կը սորվի կարդալ եւ գրել: Ինը տարեկանին կը մտնէ Աւետարանական դպրոցը, ուր կը պաշտօնավարէր Կարապետ Վարժապետ Լիւլէճեան: Իսկ տասներկու տարեկանին՝ Հաճի Գրիգոր վարժապետին օգնական կ'ըլլայ: Այս ծերունին օր մը զինք իր մօտ կանչելով կ'ըսէ· «Եավրում, Օվանէս, հոս ալ քեզի սորվելու բան չի մնաց: Գիտես, որ ես փրոտները չեմ սիրեր: Եթէ կրնաս, գնա՛, այդ բողոքականներուն վարժարանը մուտ եւ ուսումդ շարունակէ»: Չի կրնար որովհետեւ աղքատ էր: Բայց կ'ընդունուի դպրոցը, ուր թէ՛ կ'ուսանի եւ թէ՛ կը շարունակէ փոքրերուն սորվեցնել հայերէն, քերականութիւն, գծագրութիւն եւ թուրքերէն: Օր մըն ալ իր այս յաջողութիւնները զինք կ'առաջնորդեն Արմենիա Գոլէճ, զոր կ'աւարտէ 1883ին:

Այդ տարին իսկ պաշտօնի կը կոչուի նոյն հաստատութեան մէջ, ուր կը մնայ մինչեւ 1887ը: Քանի մը ամիս ետք, կը գաղթէ Ամերիկա եւ նիւթապէս թէ բարոյապէս կը նուիրուի կրթական գործերու յաջողութեան:

23.- ՎԱՐԴԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅ ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ
(1863–1915)

Ծնած Բինկեան (Ակն), Վարդան Քահանայ Արսլանեան ուսած նախ տեղւոյն, ապա Պոլսոյ վարժարաններուն մէջ եւ զբաղած դեղագործութեամբ:

Ջսիրելով արհեստը, կ'անցնի Եւրոպա: Կը պտըտի քանի մը երկիրներ, կը հետեւի կրթական դասընթացքներուն եւ, անհրաժեշտ գիտելիքներ ամբարելով կը վերադառնայ Խարբերդ: 1897ին քահանայ ձեռնադրուելով կը նուիրուի ուսուցչութեան:

Նախ կը պաշտօնավարէ Սմբատեան վարժարանին մէջ, յետոյ կ'երթայ Կարմիր Գոլէճ ու կը դասաւանդէ կրօնք, պատմութիւն եւ այլ գիտութիւններ: Իր ամբողջ կեանքը եղած է պայքար ի փառս Լոյսին եւ Հայրենեաց:

Դպրոցներու, եկեղեցիներու եւ լսարաններու բեմերէն անդադար խօսած ու ներշնչած է հաւատք, յոյս եւ սէր դէպի Հայն ու Հայաստանը: Մայրենին կը սիրէր իր հոգիին պէս, որուն մէջ տեսած էր Ցեղին անմահութեան գաղտնիքը:

Ազգային ոգիով օժտուած այս կղերականը իբրեւ յեղափոխական ձերբակալուելով՝ 1915 Ապրիլին կը նետուի Մէզիրէի կարմիր Բանտը իր մտքի, գրչի եւ գաղափարի ընկերներուն հետ: Ապագան յայտնի է, գիտեն թէ ինչ վիճակուած է իրենց: Որպէսզի չենթարկուին գազանաբարոյ չարչարանքներու (կողերուն տաք չամփուր խրել, ոտքերուն պայտ գամել), իրենց հագուստներն ու ծածկոցները կը կապեն բանտին փայտէ սիւներուն եւ կրակի կուտան: Բանտը կը վառի, ու իրենք երեսունեօթը նուիրեալներով միասին կը մեռնին հերոսներու վայել մահով:

24.- ՎԵՐ. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՊԷՆՆԷԵԱՆ
(1864–1944)

Ծնած Խարբերդ, յաճախած կարապետ Վարժապետ Լիւլէճեանի նախակրթարանը, ապա Արմենիա Գոլէճ եւ աւարտած 1884*ին:*

Հրաւիրուելով նոյն հաստատութեան կողմէ, Խաչատուր Պէննէեան կը պաշտօնավարէ լման 12 *տարի:*

1896*ին կը մեկնի Ամերիկա ու կը հետեւի Քլարք համալսարանի դասընթացքներուն: Բայց հակառակ երկիր վերադառնալու ջերմ փափաքին, այս ընտիր համալսարանականը կը ստիպուի մնալ հոն ու ստանձնել Ուստրի Հայ Մարտիրոսաց Աւետարանական եկեղեցիին հովուութիւնը: 1907ին կ'ըլլայ «Կոչնակ» չաբաթաթերթի խմբագիր: Պաշտօն մը զոր կը վարէ լման* 37 *տարի ձեռնհասութեամբ:*

Իբրեւ ուսուցիչ, հրապարակագիր, հրապարակախօս եւ եկեղեցական Վեր. Խաչատուր Պէննէեան իր բարոյական նպաստը բերած է Հայ Գաղթային Ընկերութեան, Հ.Բ.Ը. Միութեան, Հայ Ուսանողներու Միութեան եւ Ամերիկայի Հայ Աւետարանական Միութեան:

Կը վախճանի 80 *տարեկանին, իր պարտքը լի ու լի կատարած:*

25.- ՀԱՅՐ ԹԱԴԷՈՍ ՎՐԴ. ԹՈՎՄԱՃԵԱՆ
(1864–1935)

Հայր Թադէոս Վրդ. Թովմաճեան ծնած է Խարբերդ: Տասը տարի ետք, ծնողքին հետ կը մեկնի Պոլիս, ուր կը յաճախէ Բերայի Մխիթարեան վարժարանը: 1876*ին կը ղրկուի Վենետիկ:* 1881*ին կատարելով իր նորընծայութիւնը, կ'առնէ Թադէոս անունը:* 1883*ին քահանայ կը ձեռնադրուի Ինքնատիոս Արքեպս. Կիւրեղեան Ընդ. Աբբահօր կողմէ: Հայ լեզուին եւ զրա-*

կանուխթեանը հանդէպ ունեցած ընդունակուխթիւններուն չնորհիւ, կը կարգուի ուսուցիչ վանքին մէջ: Ապա Վենետիկի Մուրատ-Ռափայէլեանը:

1894ին հայր Թադէոս Վրդ. Թովմաճեան կ'անցնի Պոլիս, Քաղկեդոնի Մխիթարեան Վարժարանը: 1898ին Խարբերդ, ուր կը նուիրուի հայրենակիցներուն դաստիարակուխթեանը: 1902-1903ին դարձեալ ուսուցիչ Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանին մէջ: 1904ին կը ղրկուի Մալաթիոյ Խաչատուրեան Վարժարանը: 1906ին կը վերադառնայ Խարբերդ, ուր կը վարէ հայ կաթողիկէ երկսեռ վարժարանը: 1908-1913 կը պաշտօնավարէ Տրապիզոնի Մխիթարեան վարժարանին մէջ: 1913ի վերջերը դարձեալ կ'երթայ Խարբերդ, Մխիթարեան վարժարան մը բանալու մտօք: Չի յաջողիր: Կ'անցնի Պոլիս, ուր կը վարէ Քաղկեդոնի Մխիթարեան վարժարանի տեսչուխթիւնը մինչեւ 1915:

Զինադադարէն ետք 60 որբերով կը մեկնի Վենետիկ, ուր կը կարգուի մեծաւոր: 1923-1929 կը վարէ Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանին վարչուխթիւնը: Իսկ 1929-1930 կ'ըլլայ Միլանոյի ուսանողուխթեան մեծաւորը:

Վերջապէս իր յառաջացած տարիքին մէջ, կը չարունակէ գրչի աշխատանքներ լեզուական հարցերու շուրջ, մինչեւ իր վախճանումը:

26.- ՀԱՅՐ ՊԸՆՈՒԱ ՆԱՃԱՐԵԱՆ
(1865-1950)

Ծնած է Խարբերդի Մէզիրէ քաղաքը: Նախ տեղւոյն դպրոցներուն մէջ, ապա կ'երթայ Իտալիա, ուր կ'ուսանի տասը տարի:

1889ին արդէն քահանայ, կը վերադառնայ Խարբերդ, ուր կը պաշտօնավարէ քաղաքին Ֆրանսական դպրոցին մէջ: Ատեն մըն ալ կը մնայ Մալաթիա: Անկէ կ'անցնի Ուրֆա, ուր կը մնայ մինչեւ 1914ի վերջերը:

1915ին երբ ֆրանսացի միսիոնարներ կը հեռանան Ուրֆայէն, կրթական գործերը կը յանձնուին հայ միաբաններուն: Օրերը գէշ են ու տեղական իշխանութեանց աչքերը չար: Հայր Պրնուա Նաճարեան քալ միաբանը իր հաստատութեան մէջ հայեր պատսպարելու մեղադրանքով կ'աքսորուի Ատանա, ուր կը դատապարտուի 15 տարուան բանտարկութեան:

1918ին Հ. Պ. Նաճարեան կ'ազատի բանտէն եւ իբրեւ մեծաւոր կը ղրկուի Մալաթիա: Բայց երեք տարի ետք, երբ կը ծագի Քէմալական շարժումը, կը մեկնի Սուրիա, ապա կ'անցնի Լիբանան: Յետոյ Սուէտիա: Իսկ աւելի վերջը կ'ըլլայ մեծաւոր Լաթաքիոյ Քաբուչին Միաբանութեան:

Կը վախճանի աղուոր անուն մը ձգելով պատմութեան մէջ:

27.- ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՐԺԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ
(1865–1915)

Ծնած Բալուի Հաւաւ գիւղը, յաճախած տեղւոյն ղպրոցը եւ աւարտած:

Յաջորդ տարին իսկ պաշտօնի կոչուելով այդ հաստատութեան մէջ, իրեն կը յանձնուի մանկապարտէզի դասարանը:

Քալ գրաբարագէտ եւ ընթերցող, նաեւ փոխասաց եւ տիրացու: Պետրոս Վարդանեան կը դառնայ եկեղեցական մարմնին ուշադրութեան առարկան: Բայց չի գոհանար այդքանով, կ'ուզէ աստպարէզի ընդլայնում եւ թռիչք:

1890ին ընտանիքով կը փոխադրուի Խարբերդի Գոմք գիւղը, ուր իր ժամերգութիւններով կը չահի անուն եւ համակրանք:

Տեղւոյն Տէր Գրիգոր Վարդապետեանի հետ համախորհուրդ, օր մըն ալ կ'ըլլայ այցելու ուսուցիչ: Կը խօսի ու կը քարոզէ ամէն տեղ: Երբ կրթութեան սէրը ընդունելութիւն կը գտնէ տուներուն մէջ, Գոմքի երեւելիները ղպրոց մը կը բանան եկեղեցիին մօտ, որուն մղիչ ուժը կ'ըլլայ ինք, Պետրոս Վարժապետ Վարդանեան:

1900ին աշակերտներուն թիւը կը հասնի քսանի: 1908ին, քառասունի: Բեռը կը ծանրանայ: Եփրատ Գոլէճէն չրջանաւարտ Գէորգ Կէօլճիւքեանի կը յանձնուի առաջին ուսուցչի պաշտօնը: Իսկ Վարժապետ Վարդանեան կը մնայ մանկավարժի դերին մէջ: Դեր մը, զոր սիրեց ու կատարեց մինչեւ 1915 Ապրիլ:

28.- ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ Բ. ԵՊՍ. ԻՍՐԱՅԷԼԵԱՆ
(1866–1915)

Աւազանի անունով՝ Սեդրակ Մանուկեան: Ծնած է Մուշ: Հազիւ ճանչցած Մեսրոպեան տառերուն քաղցրութիւնը, կը դրկուի Հռոմ, ուր կը ստանայ բարձր ուսում:

1890ին՝ վարդապետ, 1891ին՝ առաջնորդ Արաբկիրի Կաթողիկէ համայնքին: Դժուար բայց սիրելի պարտականութիւն: Խլրտումներ ներքին ճակատներու վրայ ու հալածանք հայերու դէմ: Կը դիմէ հոն, ուր կը յուսար փրկութեան ելք մը գտնել: Անօգուտ: Սարսափ եւ կոտորած ամէն կողմ: Կը տառապի: Ի՞նչ ընել որ ազատին Համիտի արիւնոտ ճիրաններէն: Վերջապէս Ստեփաննոս Վրդ. Իսրայէլեան կ'ապաւինի Աստուծոյ գթութեանը: Կը լեցնէ հայութիւնը եկեղեցիին մէջ (հինգ հազար հոգի) ու դուռը կը փակէ: Ուրիշ բան չունինք ընելիք բայց միայն աղօթել, յուսալ, սպասել...: Խուժանը մոռցած խիղճ ու Ալլահ, կը մօտենայ, կը խորտակէ դուռը ու կը տեսնէ որ ամէնքն ալ ծունկի՝ կ'աղօթեն բազկատարած.

— Տէ՛ր, փրկեա զմեզ ի չարէն...

Ու կը պատահի հրաշքը:

Թուրք զինուորական մը, ուսած Պէյրութի վանքին մէջ, կը բարեխօսէ հրամանատարին մօտ: Ձայնը կը լսուի: Ամբոխը մռութը կախ, կը հեռանայ:

1898ին Ստեփաննոս Վրդ. Իսրայէլեան կը դրկուի Խարբերդ, Եպիսկոպոս տիտղոսով: Քալէ է, գործունեայ, եռանդուն: Կրօնական թէ կրթական գետնի վրայ, կեանքը կ'ընթանայ յաջողութեամբ:

1915: *Կրկին հալածանք եւ ատելութիւն հայերու դէմ, որ բացատրութեան չի կարօտիր: Օրուան կուսակալը՝ Սապիթ Պէյ, Իսրայէլեան Եպիսկոպոսին կը հրամայէ երկրէն հեռանալ իր գործակիցներով: Հրամանը կը կատարուի: Բայց հազիւ Հազար Պապա լեռան բարձունքը հասած, նախապէս պատրաստուած հրէշներ կը դարձնեն զանոնք դէպի մօտակայ ձորը ու կը նահատակեն 1915 Յունիսի վերջերը:*

29.- ՓՐՈՖ. ՄԿՐՏԻՉ ՈՐԲԵՐԵԱՆ
(1868–1915)

Ծնած Մալաթիա, Մկրտիչ Որբերեան իր նախնական կրթութիւնը կը ստանայ տեղւոյն դպրոցին մէջ, ապա կը մեկնի Խարբերդ ու կը հետեւի Միսիոնարաց վարժարանին դասընթացքներուն:

Ի բնէ խելօք, եռանդուն եւ աշխատող, կարճ ատենուան մը մէջ պատանի Որբերեան կը դառնայ ուսուցիչներուն ուշադրութեան առարկան: Վարժարանէն կ'անցնի Եփրատ Գոլէճ, զոր կ'աւարտէ յաջողութեամբ:

1894ին *ուսուցչութեան կը կանչուի այդ հաստատութեան մէջ, ուրկէ անցած էր ինք եւս:*

Առաջին օրէն իր բարի նկարագիրը զինք կը կապէ աշակերտներուն: Կը յարգուի բոլորէն: Եփրատ Գոլէճի 25ամեայ յոբելեանին օրը, ուսուցիչ Մկրտիչ Որբերեան իր մատուցած ծառայութիւններուն համար կը ստանայ ուսուցչապետի տիտղոսը:

1913ին *Եփրատի կողմէն կը ղրկուի Ամերիկա, ուր Փրինսթըն համալսարանին մէջ երկրաբանական ճիւղերուն գաղտնիքը սորվելէ վերջ կը վերադառնայ Խարբերդ, ու կը նուիրուի իր սիրած ասպարէզին: Բայց աւա՛ղ, չատ չանցած Թուրքիա կը սեւնայ, կը դառնայ դժոխք: Երազը կը մնայ անկատար:*

1915 *մայիսեան գիշեր մը զինք կը ձերբակալեն իր գրչի եւ*

մտքի ընկերներուն հետ ու կը բանտարկեն: Ինչո՞ւ, մի՛ հարցնէք: Մի հարցնէք նոյնպէս թէ ինչ կը պատահի այդ լուսավառ դէմքերուն: Բայց լաւ է իմանալ: Ինչպէս իր ճակատագրի ընկերները, նոյնպէս Փրոֆ. Մ. Որբերեանը կը տանին Մալաթիոյ լեռներուն մէջ ու կը նահատակեն 1915 Յունիսի վերջերը:

30.- ԳԱՐԵԳԻՆ ՊԷՇԿԷՕԹԻՒՐԵԱՆ
(1868–1891)

Գարեգին Պէշկէօթիւրեան ծնած է Խարբերդի Սուրբ Յակոբ թաղը: Հազիւ երեք տարեկան՝ կը կորսնցնէ ծնողքը ու ինք կը յանձնուի մեծ հօրը խնամքին:

Ուսման նախաքայլերը կը սկսին Եփրատի դասարաններուն մէջ, ուր դեռ մանուկ, իր վրայ կը հրաւիրէ չրջապատին ուշադրութիւնը:

Յամառ աշխատութեամբ մը Գարեգին Պէշկէօթիւրեան կ'աւարտէ գոլէճը 1883ին: Իր ընկերները կը մեկնին Ամերիկա, նոր յոյսերու երազով: Ինք սակայն, հակառակ անգործ ըլլալուն, կը նախընտրէ մնալ իր ժողովուրդին մէջ:

Նկատի առնելով այս ընտիր գոլէճականին տաղանդը, Եփրատի տեսչութիւնը պաշտօնի կը կոչէ զայն իր հաստատութեանը մէջ, ուր կ'ուսուցանէ անգլերէն եւ երաժշտութիւն:

Սիրահար անգլիական գրականութեան, Գարեգին կը պաշտէ նաեւ երաժշտութիւնը: Ապացոյց, «որ 14 տարի անընդհատ երգեհոն զարկաւ, եւ ճչմարիտ արուեստագէտի մը հրաբորբոք խանդովն ու անսահման եռանդովը իր իտէալը հետապնդեց, որուն համար կ'ըսէր, – չատ հեռու է ինձմէ» – կը գրէ Ռուբէն Որբերեան:

Գարեգին Պէշկէօթիւրեան իր մէջ կը մարմնացնէր ուսուցիչն ու դաշնակահարը: Կ'ըլլայ նաեւ բանաստեղծ իր մէկ հատիկ քերթուածովը՝ «Սրինգը», ամէնէն սիրուած.

Ե՛կ, իմ սրինգ, իմ բարեկամ սրտագին,
Նիհար շրթներդ ո՞հ երերուն,
Դիր դալկահար իմ շրթներուն՝
Երգենք ու լանք, լանք ու երգենք միասին...

Բայց աւա՛ղ, 1891ի ամրան հիւանդութիւնը զայն կը բաժնէ իր սիրելի Եփրատէն, երգեհոնէն եւ բարեկամներէն: Ազգային թաղում: Դագաղին կը հետեւին հազարաւոր աշակերտներ: Դամբանական կը խօսին Եփրատ Գոլէճի կողմէն՝ Փրոֆ. Յովհ. Պուճիգանեան եւ ազգային վարժարաններուն անունով՝ Թըլկատինցի:

Բանաստեղծ Գարեգին Պէշկէօթիւրեանի մարմինը կ'ամփոփուի Զաղբիւրին մօտ, ուր յաճախ կ'առանձնանար սրինգը շրթներուն:

Ծատուր Պէրպէրեան ներկայացուցած է բանաստեղծին կեանքն ու գործը մամուլին մէջ երկարօրէն:

31.- ՓՐՈՖ. ԿԱՐԱՊԵՏ Մ. ՍՈՂԻԿԵԱՆ
(ԿԱՄՍԱՐ)
(1868–1916)

Այս համեստ, մեծարժէք դաստիարակը ծնած է Խարբերդ քաղաքի այն բարձունքին վրայ, ուր կար բանաստեղծական չունչ, իմացական թռիչք, լոյսի աղբիւր:

Ինչպէս իր ժամանակակիցները, Կարապետ Մ. Սողիկեան նմանապէս սկսելով նախակրթարաններէն՝ վճռական քայլերով կը բարձրանայ Եփրատ Գոլէճ, զոր կ'աւարտէ 1886ին:

Իր խորհող, դատող, մանաւանդ սորվեցնելու յատուկ եղանակները նկատի առնելով՝ տեսչութեան կողմէ կը հրաւիրուի պաշտօնի, ու կը դասաւանդէ հայերէն, գրականութիւն եւ տարրաբանութիւն: Արդէն ծանօթ անուն, ուսուցիչ Կարապետ Մ. Սողիկեան հաստատութեան կողմէ կը ղրկուի Վէնետիկ, ապա Վիէննա, ուսումնասիրելու համար Հայ գրա-

կանուխեան ի նպաստ կարգ մը աղբիւրներ: Երկար պրպտումներէ վերջ ուրախ, կը վերադառնայ Խարբերդ, ուր հանդիսութեամբ մը իրեն կը տրուի ուսուցչապետ պատուանունը:

Ընթերցող, խորհող եւ վերլուծող այս մեծ միտքը յանկարծ կը դառնայ քննադատ, գրագէտ եւ բանաստեղծ: Նաեւ խմբագիր «Եփրատ» կիսամսեայ հանդէսին, ուր կը ստորագրէ պատկերներ, քերթուածներ, գրախօսականներ եւ առաջնորդող յօդուածներ: Աւելի ուշ, Փրոֆ. Կարապետ Մ. Սողիկեան կը դառնայ հեղինակը «Ոլորակ»ին, ուր կը տրուին հայ լեզուին ճոխութիւնը պարզող բացատրութիւններ:

Գիտէր թուրքերէն, պարսկերէն, ֆրանսերէն, յունարէն եւ լատիներէն: Աչխատակցած է օրուան մամուլին:

Կը մեռնի 1916 Յունիսին, թրքական բանտերուն չարչարանքը կրելով:

32.- ՅԱԲԷԹ ՓԻԼԻՊՊՈՍԵԱՆ
(1868–1949)

Ծնած է Խարբերդ, ուսած Միսիոնարներուն դպրոցը, ապա մտած Եփրատ Գոլէճ, աւարտած 1887ին:

Այդ աչնան իսկ պաչտօնի կոչուելով նոյն հաստատութեան մէջ, կը դասաւանդէ երեք տարի: Չորրորդ տարին կը մեկնի Ամերիկա, ու կը հետեւի Աստուածաբանական դասընթացքներուն: Ապա կ'ըլլայ քարոզիչ, դասախօս, թարգման՝ իչխանութեանց մօտ, ի նպաստ իր հայրենակիցներուն:

Վարած է Հ.Բ.Ը.Մ. Միութեան եւ Խարբերդի հայրենակցական միութիւններու վարիչ քարտուղարի պաչտօնը:

Գլխաւոր գործերն են՝ «Գործնական Առողջապահութիւն» եւ «Յիչատակարան Եփրատ Գոլէճի»:

33.- ԵՐՈՒԱՆԴ ՍՐՄԱՔԷՉԽԱՆԼԵԱՆ (ԵՐՈՒԽԱՆ)
(1870–1915)

Թէեւ ոչ Խարբերդցի, բայց սիրով զայն կը միացնենք Խարբերդի դաստիարակաց հոյլին, քանի որ իբրեւ տեսուչ կեդրոնական վարժարանին՝ հոն ալ նահատակուեցաւ 1915 Յունիսին, իր գրչեղբայրներուն հետ, ծովակին մօտ, ուր ատեն մը Ներսէս Շնորհալի կ'արձակէր իր հայրապետական պատգամները:

Մնաց Պոլսոյ Խաս գիւղը, ուսած Ներսէսեան վարժարանը, Երուանդ Սրմաքէշխանլեան հետեւած է բժշկական դասընթացքներուն: Թէեւ յաջող, բայց բարեկամի մը թելադրութեամբ կը մտնէ կեդրոնական վարժարան: Կը մնայ երկու տարի: Հեռանալով՝ կ'ըլլայ նպարավաճառի աշակերտ: Բայց ատեն մը վերջը կը ճամբուի իբրեւ անընդունակ մէկը:

Այս անյաջողութիւնները զգալիօրէն կ'ազդեն պատանի Երուանդի հոգիին: Կը սթափի: Կը կարդայ: Կը ծանօթանայ յոյն դասականներէն մինչեւ իրապաշտութիւն: Կը սորվի պատմութիւն եւ ֆրանսերէն: Կ'ընէ փորձեր գրելու: 1893ին կը մտնէ «Արեւելք»ի խմբագրութեան մէջ: 1893ին «Մասիս»ի մէջ կը ստորագրէ պատմուածքներու չարք մը: 1896ին կը մեկնի Վառնա, ուր կը հրատարակէ «Շարժում» թերթն ու «Շաւիղ» հանդէսը: 1904ին կ'երթայ Եգիպտոս իբրեւ ուսուցիչ, ուր Ս. Բիւրատի հետ կը հրատարակեն «Սիսուան» ամսաթերթը: Կը ստանձնէ նաեւ խմբագրութիւնը «Լուսաբեր»ի: 1908ին կը վերադառնայ Պոլիս, ուր կը վարէ «Արեւելք»ի խմբագրութիւնը: Միեւնոյն ատեն կ'ըլլայ դասախօս կեդրոնական եւ Սկիւտարի Ս. Խաչ վարժարաններուն մէջ:

1913ին կը կանչուի Խարբերդ, ու իրեն կը յանձնուի Մէզիրէի կեդրոնական վարժարանին տեսչութիւնը, ուր Առաջնորդ Պսակ Ծ. Վարդապետ Տէր Խորէնեանին հետ կը նուիրուի կրթական գործերու ծաղկումին:

Հրատարակած է «Կեանքին մէջ», «Մերժուած Սէրը», «Ամիրային Աղջիկը», «Հարազատ որդին»: Ըրած է թարգմանութիւններ եւ աշխատակցած օրուան թերթերուն:

34.- ՎԵՐ. ՎԱՐԴԱՆ ԱՄԻՐԽԱՆԵԱՆ
(1870–1946)

Տիգրանակերտցի: Ուսած տեղւոյն նախակրթարանը, ապա մեկնած Խարբերդ եւ հետեւած Աստուածաբանական ճեմարանի դասընթացքներուն եւ աւարտած 1894ին:

Կը մեկնի Մարաշ, ուր չարունակելով ուսումը, կը դառնայ քարոզիչ: Երկար չի մնար: Կը վերադառնայ իր բնագաւառը: Տասը տարուան պաշտօնավարութենէ մը վերջ կը հրաւիրուի Խարբերդ, ուր իրեն կը յանձնուի Վերի Թաղի եկեղեցիին բեմը:

1915ին առաջին օրերուն գուշակելով գալիք դառնութիւնները, կը մտնէ Ամերիկեան հիւանդանոցը, ուր կը մնայ մինչեւ զինադադար:

1918ի վերջերը երբ Ամերիկեան միսիոնարներ կրկին կը բանան իրենց հաստատութիւններուն դռները, վերապատուելի Վարդան Ամիրխանեան կը միանայ անոնց ու կը չարունակէ իր ժրաջան նախորդներուն կէս ձգած գործը իմաստութեամբ եւ սիրով:

Խարբերդի հազարաւոր որբերը չատ բան կը պարտին այս ազնիւ հայուն: Ան եղաւ հայր թէ եղբայր: Սիրեց, գուրգուրաց անխտիր: Վազեց բեմէ բեմ, դասարանէ դասարան: Այսպէս տեսայ ես զինքը այդ տխրանոյչ օրերուն:

Քէմալական չարժումի օրերուն, (1921–1922), ամէնուն հետ, ամէնուն պէս մեկնեցաւ Ամերիկա, ուր նուիրուեցաւ կրթական, եկեղեցական եւ բարեսիրական ազնիւ գործերուն, մինչեւ խոր ծերութիւն:

35.- ՎԵՐ. Ա. Ջ. ԵՂՈՅԵԱՆ
(1870–1937)

Ծնած Խարբերդ Խույլու գիւղը (Թլկատին)։ Նախնական կրթութիւնը առած տեղւոյն վարժարանին մէջ, ապա մեկնած Եփրատ, անկէ ալ մտած Գոլէճ եւ աւարտած 1889ին։

Երկու տարուան ուսուցչութենէ մը վերջ կ'երթայ Մարաչի Աստուածաբանական ճեմարանը, ու կը վկայուի նաեւ անկէ 1895ին։ Կը վերադառնայ իր ծննդավայրը, կը ձեռնադրուի հովիւ, կը քարոզէ չորս տարի։

1901–1904 դասատու Ուրֆայի մէջ։ 1905–1909ին քարոզիչ Մէզիրէի Աւետարանական եկեղեցւոյ եւ Եփրատի Աստուածաբանական ճեմարանը։ 1912ին դարձեալ կը հրաւիրուի Ուրֆա։ 1913ին կը հաստատուի Խարբերդ, ուր կը պաշտօնավարէ Մէզիրէի Գերմանական որբանոցներու մէջ մինչեւ 1922։

Քէմալական չարժումի օրերուն (1922), վերապրողներուն հետ կը մեկնի արտասահման։ Անկէ ալ կը գաղթէ Ամերիկա, ուր երկար տարիներ կը մնայ սիրելի ժողովուրդին հետ, կը ծառայէ եկեղեցիներուն, դպրոցներուն եւ ազգային բարեպատակ ձեռնարկներուն մինչեւ իր վախճանումը։

36.- ՓՐՈՖ. ՄԻՔԱՅԷԼ ՄԻՆԱՍԵԱՆ
(1870–1936)

Ծնած Խարբերդի Հողէ գիւղը, ուսման նախաքայլերը առած տեղւոյն քահանայիին մօտ, ապա մեկնած Պարտիզակի Ամերիկեան Գոլէճը, ուր ստացած է բարձրագոյն կրթութիւն։

Ջգոհանալով պաշարէն, Միքայէլ Մինասեան կը մեկնի Ամերիկա, կը հետեւի Եէյլ համալսարանի դասընթացքներուն ու կ'աւարտէ 1900ին։ Նոյն տարին իսկ կը մտնէ Հարվըրտ հա-

մալսարանը, ուր իրեն ուղեգիծ կ'ընտրէ փիլիսոփայութեան, հոգեբանութեան եւ մանկավարժական ճիւղերը:

Արդէն ծանօթ դէմք, Փրոֆ. Միքայէլ Մինասեան կը հրատարակէ «Լոյս» կիսամսեայ հանդէսը, գրական, գիտական եւ ուսումնասիրական բաժիններով: Բայց քանի մը տարուան բեղուն կեանքէ մը վերջ կը դադրի նիւթական դժուարութիւններու պատճառով: Եւ որպէսզի հասնէր իր երազին, կը վերադառնայ Խարբերդ ու կը սկսի դասախօսութիւններու չարք մը Եփրատ Գոլէճի եւ միւս ազգային վարժարաններուն մէջ, ի նպաստ գրականութեան եւ արուեստներուն:

Քաջալերուած իր գտած ընդունելութենէն, Փրոֆ. Մ. Մինասեան կ'երթայ Պոլիս: Նոյն աշխատանքը նաեւ հոն: Քիչ յետոյ կը հրաւիրուի Վան, Միացեալ Ընկերութեան նախաձեռնութեամբ գիւղատնտեսական վարժարան մը բանալու: Միեւնոյն ատեն կը նուիրուի ուսուցիչներ պատրաստելու գործին:

1915: Օրուան պայքարին իր բաժինը տալէ վերջ կը մեկնի Կովկաս: Նոյն պայքարը նաեւ հոն: Ի վերջոյ կը մեկնի Ամերիկա, ուր կը նուիրուի հրապարակագրութեան:

Գլխաւոր գործերն են՝ «Լոյս», «Բարեշրջականի մը ներշնչումները», «Մեր զգացումները», «Կրթական Սկզբունքներ եւ Իտէալներ», «Նոր օրուան տեսիլքը», «Ցեղային Բաղակցութիւն» եւ «Ծագումն ու նկարագիրը Հայ ազգին»:

37.- ՌՈՒԲԷՆ ՈՐԲԵՐԵԱՆ
(1874–1931)

Մալաթիացի: Նախնական կրթութենէ մը վերջ կը մեկնի Խարբերդ, կը հետեւի Եփրատի դասընթացքներուն եւ Գոլէճը կ'աւարտէ 1893ին:

Իր աշակերտութեանը օրերուն, եղած է բանաստեղծ Գարեգին Պէշկէօթիւրեանի մտերիմն ու հիացողը, ինչպէս կը վկայեն գրութիւնները:

Խարբերդէն Պոլսոյ թերթերուն ղրկած արձակ էջերն ու բանաստեղծութիւնները իրեն կը չնորհեն աղուոր անուն մը՝ բանաստեղծ: Ատեն մը վերջ կը հրաւիրուի մայրաքաղաք, ուսուցչութեան պաշտօնով: Կը մնայ երկար: Օր մըն ալ զգուելով տեղւոյն ատելավառ աչքերէն, բանաստեղծ Ռուբէն Որբերեան կը մեկնի Ճիպուխի, ապա կ'անցնի Եթովպիա, ուր կը զբաղի առեւտուրով:

Հրատարակած է «Յիշատակաց Ծաղիկներ», «Ծփանքներ» եւ «Ովասիս» հատորները:

Իր քերթուածներէն մէկ քանին առնուած են դասագիրքերու մէջ, ինչպէս՝ «Վարդենին» եւ «Գիւղիս ճամբան»:

Վերադարձած Փարիզ եւ մինչեւ վերջին չունչը զբաղած է գրականութեամբ:

38.- ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊՍ. ԿԱՐՈՅԵԱՆ
(1873–1963)

Ծնած է Խարբերդի Փարչանճ գիւղը: Ուսման նախաքայլերը առնելէ վերջ կը մեկնի Սիս, ուր կը յաճախէ ժառանգաւորաց վարժարանը ու կ'աւարտէ 1891ին: 1899ին վարդապետ: Կը ղրկուի Հալէպ իբրեւ առաջնորդարանի տեղապահ: Բայց իր յանդուգն գործունէութիւններուն համար ձերբակալուելով կը վերադարձուի վանք ու կ'արգելափակուի մինչեւ Սահակ Արքեպիսկոպոսի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս ընտրուիլը՝ 20 Ապրիլ 1903:

1909ին, Եղիշէ վարդապետ Կարոյեան իր ազգանուէր գործունէութիւններուն համար Եպիսկոպոս ձեռնադրուելով կը դառնայ կաթողիկոսական փոխանորդ: Կը չարունակէ երկար տարիներ: Բայց երբ օրուան դէպքերը տխուր բնոյթ կ'առնեն, 1920ին իր ժողովուրդին հետ կը մեկնի Ատանա: 1921ին կ'ընտրուի առաջնորդ: Կիլիկիոյ պարպումին պատճառով կ'անցնի Կիպրոս ու կը չարունակէ իր նուիրեալի դերը:

1929ին կը հրաւիրուի Պէյրութ, ուր իրեն կը յանձնուի կաթողիկոսական փոխանորդի պարտականութիւնը: Այս պաշտօնը կը վարէ մինչեւ իր վախճանումը՝ 26 Փետրուար 1943:

Էր, ու մնաց յարգուած եկեղեցական մը:

39.- ՌՈՒԲԷՆ ՉԱՐԴԱՐԵԱՆ
(1873–1915)

Ծնած է Սեւերեկ, բայց հազիւ երկու տարեկան, իր ծնողքին հետ կը փոխադրուի Խարբերդ:

Նախ կը յաճախէ Թաղին դպրոցը, յետոյ Ամերիկեան վարժարանը: Աւելի վերջը կ'ընտրէ Թլկատինցիի կարմիր Գոլէճը ու կ'աւարտէ 1890ին:

Համբաւը չուտով կը տարածուի գաւառին մէջ: Ամէն կողմերէ պաշտօնի հրաւէր: Ի վերջոյ կ'ընդունի Մէզիրէի Ազգային կեդրոնական վարժարանինը, որուն նպատակն էր արժէքաւոր մշակներ պատրաստել:

Չարդարեանի գրական գործունէութիւնը կը սկսի 17 տարեկանին: Առաջին փորձերը սկսած է իր ուսուցչին՝ Թլկատինցիի չունչին տակ, որոնք լոյս տեսած են Յովնան Փալաձաչեանի «Ծաղիկ»ին մէջ:

Յակոբ Սիմոնեանի, Վարդան Քհնյ. Արսլանեանի հետ համախորհուրդ, կեդրոնական Վարժարանը ամուր հիմերու վրայ դնելէ ետք, Ռուբէն Չարդարեան 1903ին կը մեկնի Իզմիր, ապա Մանիսա, ուր կը ստանձնէ ազգային վարժարանի տնօրէնութիւնը: Կ'անցնի Պուլկարիա եւ Վառնայի մէջ կը հրատարակէ «Ռազմիկ»ը, ուր լոյս կը տեսնէ իր արձակ էջերէն շարք մը:

1908ին Ռուբէն Չարդարեան կը վերադառնայ Պոլիս ու կը ստանձնէ «Ազատամարտ»ի խմբագրութիւնը: Ստորագրած է բազմաթիւ հեքիաթներ, պատկերներ, պատմուածքներ օրուան թերթերուն մէջ:

Գլխաւոր գործն է «Յայգալոյս»ը, որ Արշակ Զօպանեանի, եր. Գոլանճեանի կողմէ թարգմանուած է Ֆրանսերէնի: Աւելի վերջը իր ցրուած գործերէն մաս մըն ալ, Հայ Գրագէտներու Բարեկամները՝ Փարիզ, ամփոփեցին հատորի մը մէջ: Ունի նաեւ «Մեղրագետ»ներու Ա.Բ.Գ. շարքը իբրեւ դասագիրք:

Այս մեծ միտքը, որ իր մէջ մարմնացուցած էր ուսուցիչը, գրագէտն ու հրապարակագիրը, անգթօրէն կը նահատակուի 1915 Ապրիլ 24ի գիշերը, գրիչը ձեռքին...:

40.- ՓՐՈՖ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊՈՒՃԻԳԱՆԵԱՆ
(1874–1915)

Ծնած է Խարբերդի Զնքուշ աւանը: Նախնական կրթութիւնը ստացած տեղւոյն դպրոցին մէջ:

1889ին կը մեկնի Խարբերդ քաղաքը, ուր կը հետեւի Եփրատի դասընթացքներուն: Աւարտելով չրջանը, ինք եւս կը դառնայ ուսուցիչ գոլէճին մէջ:

1906ին կը ղրկուի Սկովտիոյ Էտինպուրկ քաղաքի համալսարանը, ուր կատարելագործելով փիլիսոփայական եւ ընկերաբանական գիտութիւնները, 1908ին կը վերադառնայ Խարբերդ, իր պաչտօնին գլուխը: Այդ տարին է, որ իրեն կը տրուի փրոֆէսոր պատուանունը:

Այդ պատուական հայը որ իր մէջ ամփոփած էր իմաստասէրի լաւագոյն յատկանիշերը, կը դառնայ բոլորին յարգուած ուսուցչապետը: Աշխատող էր, պրպտող, քարոզող: Գիտէր գործածել տեղին համեմատ:

Հրատարակած է «Ընտանեկան Վերլուծումներ», «Արեւելք եւ Արեւմուտք», «Տիպար Քաղաքացին», «Հայ Գիրերու Յոբելեանին Իմաստը», «Կրօն եւ Երիտասարդութիւն»: Նաեւ բազմաթիւ գիտական տեսութիւններ, որոնք եթէ չփճանային, կրնային քանի մը հատորներ լեցնել:

կը նահատակուի իր գրչի եւ մտքի ընկերներուն հետ 1915 Յունիս 20ին, Ծովքի լճակին մօտ՝ Տէվէ Պոյնի կոչուած ձորը, երկար չարչարանքներէ վերջ։

41.- ՓՐՈՖ. ՏՕՆԱՊԵՏ ԼԻՒԼԷՃԵԱՆ (ԲԱԳՐԱՏ)
(1875–1917)

Խարբերդցի։ Ուսման առաջին դասերը կ'առնէ իր հօրը, Կարապետ վարժապետ Լիւլէճեանի չունչին տակ։ Ապա կը մտնէ կրթարան, յետոյ Եփրատ Գոլէճ, զոր կ'աւարտէ 1897ին։

Այդ վերամուտին կը հրաւիրուի ուսուցչութեան նոյն հաստատութեան մէջ, ուր կը դասաւանդէ բուսաբանութիւն, կենդանաբանութիւն, կազմախօսութիւն, գրահաշիւ, տոմարակալութիւն եւ աշխարհագրութիւն։

1909ին Եփրատի կողմէ կը ղրկուի Ամերիկա։ Հետեւելով Քորնէյլ եւ Եէյլ համալսարաններու դասընթացքներուն, կը ստանայ Մագիստրոս Արուեստից պատուանունը։

1912ին կը վերադառնայ Խարբերդ ու դարձեալ կը նուիրուի ուսուցչութեան։ Տնօրէնութիւնը գնահատելով Տօնապետ Լիւլէճեանի գործունէութիւնները, մասնաւոր հանդիսութեամբ մը կը պատուէ ուսուցչապետ տիտղոսով։

1915ին ձերբակալելով զայն կը տանին բանտ, ուր կ'ենթարկուի դժոխային չարչարանքներու։ Հրաշք մը։ Ինքզինքը կը գտնէ Ամերիկեան հիւանդանոցը։ Օր մըն ալ Եփրատի իր քիւրտ աշակերտը՝ Պետրի, զայն ազատելով կը տանի Տէրսիմ։

Հակառակ իր ջախջախուած մարմնին, Փրոֆ. Տ. Լիւլէճեան կ'ազատագրէ մեծ թիւով հայեր ու կը ղրկէ Կովկաս։ Առեն մը վերջ ինք ալ կ'անցնի Կարին, ու կը նուիրուի որբահաւաքի Սուրբ գործին։ Բայց աւա՛ղ, չատ չանցած վարցաւը (բծաւոր թիֆ) կուգայ ու կը փակէ աչքերը 1917 Մարտ 22ին։

Աչխատակցած է օրուան թերթերուն եւ ստորագրած գրական աղուոր էջեր:

«Մանոյին Ուլը» եւ «Բրուտին Երդը» մէյ-մէկ աղուոր էջեր են:

42.- ՓՐՈՖ. ՍԱՄՈՒԷԼ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ
(1875–1950)

Ծնած Բալու, Մեսրոպեան տառերը ճանչցած տեղւոյն կրթարանին մէջ, ապա մեկնած Խարբերդ, հետեւած Եփրատի դասընթացքներուն եւ աւարտած 1897ին:

Իր աշակերտներէն Ն. Փիրանեանի վկայութեան համաձայն, «Սամուէլ Խաչատուրեան եղած է ընդունակ աշակերտ մը»: Աւարտական ճառէն վերջ պաշտօնի կը կոչուի հաստատութեան մէջ իբրեւ դասատու երաժշտութեան: Տասնըմէկ տարի գործելէ յետոյ, Եփրատի կողմէ կը ղրկուի Գերմանիոյ Պետական երաժշտանոցը: Կ'աւարտէ 1910ին ու կը վերադառնայ Խարբերդ, ուր իրեն կը տրուի ուսուցչապետի տիտղոսը:

Կարճ ատենուան մը մէջ, Փրոֆ. Սամուէլ Խաչատուրեան իր երկսեռ երգչախումբը (մօտաւորապէս 200 ձայն) ընդարձակելով, մարզելով, կուտայ արեւելեան, հայկական եւ եւրոպական գործեր Եփրատի Հուիլըը սրահին մէջ, արժանանալով հայ եւ օտար արուեստագէտներու ջերմ գնահատանքին:

Խարբերդի այն հազարաւոր դաստիարակներուն մէջ Փրոֆ. Ս. Խաչատուրեան միակն է, որ կ'ազատի եաթաղանէն: Թուրքը խնայելով անոր կեանքին, երաժշտութեան դասատու կարգեց իր մեքթէպներուն մէջ:

Զինադադարին կը մեկնի Աղեքսանդրիա, ուր կը հիմնէ՝ «Եփրատ Գոլէճ Երաժշտանոց»ը: Կը հասցնէ բազմաթիւ աշակերտներ, որոնցմէ մէկն է իր որդին՝ Զաւէնը, տիրապետող դաշնակի:

«Եփրատ կիսամսեայ» հանդէսին մէջ, Փրոֆ. Ս. Խաչատուրեան ունի գեղեցիկ ուսումնասիրութիւններ Ֆիլիքս Մենտելսընի, Պարթոլտիի, Մոցարթի եւ Հենտէլի մասին:

Հայ մը, որ լման կէս դար ծառայեց իր ժողովուրդին եւ արուեստին բարձրացման ու ծաղկումին՝ առանց ընկրկելու:

43.- ԼԵՒՈՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ
(1875–1962)

Ծնած է Խարբերդի Մէզիրէ քաղաքը, ուսման նախաքայլերը առած թաղին դպրոցին մէջ, ապա մտած կեդրոնական վարժարան ու աւարտած 1906ին:

Որպէսզի կարենար ապրուստը ապահովել, կը դիմէ տեղւոյն կրթական հաստատութիւններուն, ուսուցչական պաշտօնի մը համար: Չի յաջողիր տեղ մը գտնել: Ուսուցիչ՝ չատ, տեղերը՝ քիչ: Կը դիմէ հայաչէն գիւղերու հոգաբարձութեանց: Նոյն պատասխանը նաեւ անոնցմէ, – Պարապ տեղ չունինք: Երբ ունենանք, կ'իմացնենք:

Անգործութիւնը կը նեղէ զինքը: 1913ին կը մեկնի Ամերիկա: Նոյն պատկերը նաեւ հոն: Ճարահատ կը մտնէ առեւտրականի մը մօտ, իբրեւ պաշտօնեայ:

Հացին պայքարին հետ՝ Լեւոն Մարտիրոսեան կը նետուի գրական աստպարէզ:

Հրատարակած է «Նոր Աստուածներ», «Յաբէթ Յակոբ», «Անդունդին մէջէն» գործերը ու խմբագրած «Երիտասարդ Հայաստան»ը, երկար ատեն:

44.- ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՆԱԶԼԵԱՆ
(1875–1957)

Ծնած է Խարբերդ եւ նախնական կրթութիւնը առած տեղւոյն ղպրոցին մէջ։

1887ին կը մեկնի Պոլիս։ 1889ին կ'անցնի Հռոմ, ուր ուսումը յաջողութեամբ աւարտելէ վերջ կը տիրանայ փիլիսոփայութեան եւ Սուրբ Թովմասի կաճառին վարդապետական աստիճաններուն։

1898ին կը ձեռնադրուի քահանայ եւ Հռոմի մէջ կը վարէ ուսուցչական պաշտօն։

1900ին կը վերադառնայ Խարբերդ, ուր ամբողջ չորս տարի կը նուիրուի ղպրոցներու բարելաւման աշխատանքին։

1904ին դարձեալ Հռոմ։ 1908–1910ը Լեւոնեան վարժարանի մեծաւորն է։ 1911ին Եպիսկոպոս ձեռնադրուելէ ետք կը մեկնի Տրապիզոն, ուր կը նուիրուի կրթական եւ կրօնական նոր ծրագիրներու իրագործման։

Մեծ եղեռնը։ Նազլեան Եպիսկոպոս հոն է, ուր իր ժողովուրդէն համակրանք մը կայ։ Շատ են այն ճառերը, զոր արտասանած է ի նպաստ Հայկական Դատին։

1920ին թրքական կառավարութեան կողմէ կը ճանչցուի Ազգապետ Թուրքիոյ Կաթողիկէ Համայնքին։ Իր գործունէութեան դաշտը աւելի ընդարձակելով, Նազլեան Եպիսկոպոս ուրիշ արժանաւորներու հետ կը նուիրուի ազնիւ գործի մը։ Միայն Մուտինայէն երեսունըվեց հազար հայ եւ յոյն որբեր հաւաքելով կը տեղաւորէ որբանոցներու մէջ։

1926ին պատրիարքութեան աթոռը կը հաստատէ Զմմառ, որ արդէն ճանչցուած էր պատրիարքանիստ կեդրոն, 1749–1867։

1931ին կ'ընտրուի Արփիարեան պատրիարքին ընդհ. փոխանորդ։ 1936ին կը տօնէ իր եպիսկոպոսութեան 25ամեակը։ Իսկ 1937էն սկսեալ Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս Նազլեան ամբողջութեամբ կը նուիրուի գրական եւ պատմական աշխատանքներու։

Հրատարակած է «Անարատ Յղութեան Հայ քոյրերու պատմութիւն» եւ «Քահանայական Շնորհք» հատորները: Բայց իր ամենէն հարուստ գործը «Յուշեր»ն են, որոնք ֆրանսերէն երկու հատորներով կը ներկայացնեն հայն ու հայկական ջարդերը:

45.- ԱՐՇԱԿ ՏԻԼՈՅԵԱՆ (Ա. ՄԱՀՏԵՍԵԱՆ)
(1876–1954)

Ծնած է Բալու: Նախնական կրթութիւնը ստանալէ ետք կը մեկնի Խարբերդ, ուր հետեւելով Եփրատի դասընթացքներուն, կը մտնէ Գոլէճ, զոր կ'աւարտէ 1896ին:

Ատեն մը քաղաքին դպրոցներուն մէջ պաշտօնավարելէ ետք, Արշակ Մահտեսեան կը հրաւիրուի Մէզիրէի Ազգային կեդրոնական վարժարանը, ուր կ'ուսուցանէ մինչեւ 1903:

Ինչպէս բոլոր ուսուցիչները, Արշակ Մահտեսեան եւս զգուած տեղւոյն թուրք իշխանութեանց սեղմումներէն, 1904ին կը մեկնի Ամերիկա, ուր իր կնոջը հետ կը հրատարակէ «Տը Նիւ Արմենիա» անգլերէն պարբերաթերթը, աշխատակցութեամբ ամերիկացի ծանօթ գրողներու, ի նպաստ հայկական դատին: Ասկէ զատ կուտայ չափուած դասախօսութիւններու շարք մը հայոց գրական եւ պատմական աշխարհէն:

Հրատարակած է «Արծիւ» հանդէսը ընտիր բովանդակութեամբ: Նաեւ «Արմենիա, Հըր Քըլչըր Էնտ Ասփիրէյշըն» անունով հատոր մը, ուր ճարտարօրէն կը պաշտպանէ փոքր ազգերու անտեսուած իրաւունքները:

Տարիներու բեռը ուսին, Արշակ Մահտեսեան կը փակէ աչքերը խաղաղութեամբ:

46.- ՏԻԿԻՆ ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԵՈՒՍՈՒՖ
(1876–1950)

Ծնած է Խարբերդի Հողի գիւղը: Նախնական կրթութիւնը ստացած է տեղւոյն տիրացուներուն մօտ, ապա մեկնած Եփրատ աղջկանց վարժարանը ու ստացած մանկավարժի վկայական:

Պաշտօնի կոչուելով նոյն հաստատութեան մէջ, 1894էն սկսեալ ամուսնոյն՝ Աչուր Եուսուֆի հետ կը դաստիարակէ երկար տարիներ:

1915: Թաքստոցէ թաքստոց: Կը ջանայ խրախուսել բոլոր իր նմաններըը, որ տոկալ սորվին: Զինադադարէն վերջ երբ կը վերաբացուին Եփրատի դռները, Արշալոյս Եուսուֆ կը նուիրուի որբերու դաստիարակութեանը: Բարի էր եւ գթառատ, ատոր համար ալ զայն կոչեր էինք «Մայրիկ»:

1922ին որբերուն հետ կը փոխադրուի Լիբանան, ուր կը մնայ որբերուն հետ ու որբերուն կողքին: Կ'անցնի Հոմս քաղաքը: Քանի մը տարի ալ հոդ պաշտօնավարելէ ետք կը կանչուի Հալէպ, ուր ամբողջ 22 տարի կը ծառայէ ազգային դպրոցներուն: Կը խօսի, կը քալլերէ, կ'ուսուցանէ: Իր միտք բանին էր հայ մը աւելի փրկել սպիտակ ջարդէն:

1946ին կը մեկնի Հայաստան: Նոյն աշխատանքը նաեւ հոն: Բայց չատ չանցած հանգստեան կը կոչուի իր բազմամեայ ծառայութիւններուն համար:

47.- ՄԱՆՈՒԿ Գ. ՃԻԶՄԷՃԵԱՆ
(1876–1954)

Ծնած Խարբերդ, ուսման առաջին քայլերը առած Սուրբ Ստեփանոսի դպրոցը: Յաճախած Սմբատեան վարժարանը, անկէ ալ Սուրբ Յակոբ, Կարապետ Լիւլէճեանի դպրոցը: Աւելի վերջը մտած է Լատին կաթոլիկներու վարժարանը, ուր ուսումը ձրի էր:

1892ին կը մեկնի Ամերիկա ու կը սկսի զարկ տալ ինքնազարգացման, միշտ կարդալով ու լսարաններ յաճախելով։

Հրատարակած է «Պատմութիւն Ամերիկահայ Քաղաքական Կուսակցութեանց», «Խարբերդ եւ իր զաւակները», «Հայկական Հարցը եւ մեր պատասխանատուութիւնը»։

48.- ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՄԱՏՈՒՆԻ
(1877–1946)

Ծնած է Խարբերդի Խույլու գիւղը (Թլկատին)։ Նախնական կրթութիւնը կը ստանայ տեղւոյն վարժարանին մէջ։ Մանկութենէն զգայուն, օրուան տխուր դէպքերը չատ բան կ'արթնցնեն իր սրտին մէջ։ Կ'ուզէ բան մը ըլլալ ու ծառայել հայ ժողովուրդի ազատագրական պայքարին։

1899ին կը մեկնի Ամերիկա։ 1901ին Հ.Յ.Դ.ի շարքերուն մէջ։ 1908ին կը վերադառնայ իր ծննդավայրը ու կը լծուի ինքնապաշտպանութեան գործին։ Կը մնայ ատեն մը։ Գոհ իր աշխատանքներէն, Յովհաննէս Ամատունի դարձեալ կը մեկնի Ամերիկա։ Յետոյ կ'երթայ Պուլկարիա, ապա կ'անցնի Կովկաս, ուր իբրեւ փորձառու գործիչ կը մասնակցի կամաւորական գունդերու կազմակերպութեան։

Այլեւս եփուն հայրենասէր, Յովհաննէս Ամատունի ամէն տեղ է։ Քիւրտ ցեղապետներու հետ գործակցութիւն, չփում անգլիական զինուորականութեան հետ եւ այլեւայլ ճամբաներով հայկական բանակին ռազմամթերք հասցնող։

Զինադադարէն վերջ կ'անցնի Երեւան, անկէ ալ Պոլիս, ուր նմանապէս կ'ունենայ գործունէութեան փայլուն շրջան մը։ Իր այս յաջողութիւնները զայն կը քաշեն «Ազատամարտ»ի խմբագրատունը, ուր կը ստորագրէ առաջնորդող յօդուածներ։

1922ին դարձեալ կը մեկնի Պուլկարիա, Ֆրանսա եւ Յունաստան, ուր՝ այս անգամ կը նուիրուի հայ որբերու պաշտպանութեան գործին:

1928ին երրորդ անգամ ըլլալով կ'երթայ Ամերիկա: 1931ին կ'անցնի Քալիֆորնիա, ու կը պայքարի սպիտակ ջարդին դէմ:

Կ'ըլլայ նաեւ խմբագիր «Ասպարէզ»ի:

49.- ՏՈՔԹ. ԱՐՇԱԿ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ
(1877–1965)

Ծնած Խարբերդի Աղճնի գիւղը: Նախնական կրթութենէ վերջ մեկնած է քաղաքին միսիոնարներու ղպրոցը, հետեւած Եփրատ Գոլէճի դասընթացքներուն ու աւարտած 1894ին:

Իչմէի մէջ ուսուցչական պաշտօն վարելէ ետք մեկնած է Պէյրութի բժշկական համալսարանը: Բայց չաւարտած, գաղթած է Ամերիկա: Շարունակելով ուսումը, յաջողութեամբ աւարտած է ձէֆըրսըն Մետիքալ Սքուլը 1901ին:

Անդամակցելով բժշկական կազմակերպութիւններուն, Տոքթ. Արշակ Մարկոսեան օրինակելի դեր կատարած է գիտական մարզին մէջ: Մասնակցած է կրթական եւ բարեսիրական հաստատութիւններու ձեռնարկին:

Հրատարակած է «Բուժակ» ամսագիրը երկար տարիներ: Կը մեռնի աղուոր անուն մը ձգելով:

50.- ԳԻՒՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ
(1877–1940)

Ծնած Պոլիս ու հետեւած կրօնական դասընթացքներուն: Դեռ սարկաւագ, 1903ին Սահակ Կաթողիկոս Խապայեանի հետ կը մեկնի Սիս իբրեւ քարտուղար: Շատ չանցած կը ձեռնադրուի վարդապետ: 1914ին ալ եպիսկոպոս:

1915ին Սահակ Բ. Կաթողիկոսի հետ կ'աքսորուի Երուսաղէմ: 1917ին երբ թուրք իշխանութիւնները կաթողիկոսը Դամասկոս կը փոխադրեն, Գիւտ Եպսկ. Մխիթարեան իբրեւ միաբան իր եղբայրներուն հետ կը մնայ հոդ, տէր մնալու համար եկեղեցական իրաւունքներուն:

1918ին կ'երթայ Պոլիս, յետոյ կ'անցնի Ատանա: 1919ին ազգային իշխանութիւնը զայն կը ղրկէ Խարբերդ, պաշտպանելու համար մեր վերապրողները: Այդ օրերուն մենք պատիւն ունեցանք ճանչնալու եւ լսելու իր «կրակ ու բոց» քարոզները Մէզիրէ քաղաքին՝ Հայոց Եկեղեցիին բեմէն, համեմուած վարդանաչունչով, – Մեր Յիսուս Քրիստոսը չարչարեցին, խաչեցին ու թաղեցին: Բայց չմեռա՛ւ....: Տեսանք նաեւ իր դիւանագիտական յարաբերութիւնները թուրք պետական մարդոց հետ դէմ դիմաց, յարգանք պարտադրող:

Այս քաջ եկեղեցականը մինչեւ 1922ի վերջերը մնաց մեր մէջ նուիրումով մը՝ չատ քիչերու տրուած: Անկէ վերջ խիղճը հանգիստ, հանեց վեղարը, ամուսնացաւ ու գնաց Պրազիլիա:

Ու հոն ալ փակեց աչքերը գոհունակութեամբ:

51.- ԽՈՍՐՈՎ ԹԷՄՊԷՋՃԵԱՆ
(1877–1915)

Ծնած Խարբերդի Մէզիրէ քաղաքը, նախնական կրթութիւնը ստացած թաղին դպրոցին մէջ, ապա մտած կեդրոնական վարժարան ու աւարտած:

Խառնուածքով անհաչտ իշխանութեանց սեղմումներուն դէմ, Խոսրով Թէմպէքճեան կը նետուի քաղաքական ասպարէզ։

Զարթօնքի այդ օրերուն, բարեկամներու քաջալերութեամբ կը մտնէ Ռամկավար կուսակցութեան շարքերուն մէջ։ Արթուն է եւ աչխոյժ։ Շատ չանցած կը դառնայ աչքառու դէմք մը, գործակցութեամբ Սմբատ Արսլանեանի։

Բայց յանկարծ օրերը տարբեր բնոյթ կ'առնեն։ Ամէն կողմ, ամէն տեղ նայուածքներ։ Դէպքեր որ խաղի չեն գար։

1915 *Մայիսեան գիշեր մը կը ձերբակալեն տեղւոյն ընտրանին ու կը տանին Կարմիր Բանտ։ Ասոնց մէջն է Խոսրով Թէմպէքճեան։ Որպէսզի չարչարանքները երկար չտեւեն, բանտը կը վառեն ու իրենք կը մեռնին մահով մը, որ յաղթանակ ըսել է։*

52.- ՓՐՈՖ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՈԶԵԱՆ
(1877–1915)

Ծնած Ծոփաց Աչխարհի բարձրաւանդակին վրայ՝ Խարբերդ, նախնական ուսումը առած թաղին դպրոցին մէջ, ապա մտած Ազգային Կեդրոնական Վարժարան ու աւարտած։

Այդ տարին իսկ կը մեկնի Ամերիկա, կը հետեւի Եէյլ համալսարանի գիտական դասընթացքներուն, եւ կը վկայուի Վ.Ա. աստիճաններով։

1908*ին կը վերադառնայ Խարբերդ, զարկ տալու համար կրթական չարժումին։ Բայց չատ չանցած ուսուցչութեան կը կանչուի Սեբաստիոյ Սանասարեան վարժարանը։*

Արդէն ծանօթ անուն, Փրոֆ. Յովհաննէս Արոզեանի գիտական համբաւը կը տարածուի Թուրքիոյ հարազատ քաղաքներուն մէջ։ Եւ ահա Մարզուանի Անաթոլ Գոլէճի տնօրէնութիւնը մասնաւոր հրաւէրով մը պաչտօնի կը կանչէ այս երիտասարդ գիտնականը իր հաստատութեան մէջ, ուր մնաց երկար տարիներ։

1915ին Թուրք իշխանութիւնը հոս ալ կ'երկարէ իր արիւնոտ թաթը: Կը փակուին բոլոր եկեղեցիներն ու կրթական տաճարները, կը ձերբակալուին Լոյսի եւ Ցոյսի մշակները: Այս բոլորին հետ նաեւ Փրոֆ. Յովհաննէս Արոզեան, հակառակ իր Ամերիկեան անցագիրին: Կը տանին եւ աստղերուն լացող աչքերուն առջեւ կը նահատակեն 1915 Յունիսեան գիշեր մը, վայրն ու թուականը կը պահեն գաղտնի:

53.- ՄԱՐԻԱՄ ՎԱՐԺՈՒՀԻ ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ-ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ
(1878–1967)

Ծնած Խարբերդի Իչմէ գիւղը, յաճախած տեղւոյն դպրոցը, ապա մեկնած Եփրատ Գոլէճի աղջկանց վարժարանը ու աւարտած 1907ին:

Այս թուականէն սկսեալ, Մարիամ Աստուրեան կը պաշտօնավարէ նոյն հաստատութեան մէջ, երկար տարիներ:

Կ'ըլլայ նաեւ հիւանդապահ եւ մանկաբարձ՝ իր դասերէն դուրս, Ամերիկեան հիւանդանոցը: Իսկ 1915–1918 երբ Եփրատ իր դռները փակեց, ամբողջութեամբ նուիրուեցաւ հիւանդանոցի աչխատանքներուն:

Զինադադարէն վերջ երբ Նիր Իսթ Ռըլիֆ իր դռները բացաւ, Մարիամ Աստուրեան վերադարձաւ ու ստանձնեց Եփրատի երկսեռ վարժարաններուն ընդհանուր տեսչութիւնը: Որը մըն ալ ես, ամբողջ չորս տարի վայելած ըլլալով իր մայրական չունչին ջերմութիւնը, երախտագիտական պարտք կը համարեմ յիշատակել անունը այս ազնիւ ուսուցչուհիին: Ու նաեւ յարգել այն բոլորը, որոնք իրեն հետ, իրեն պէս չունչ հատցուցին որբին հայեցի կրթութիւն մը տալու համար:

Տասնըհինգ տարուան պաշտօնավարութենէ մը վերջ, այս ազնիւ հոգին 1922ի աչնան որբերուն հետ մեկնեցաւ Ամերիկա, ու կազմեց օրինակելի ընտանիք մը:

Հրատարակուած գործեր չունի: Բայց ունի բազմաթիւ երկսեռ աշակերտներ, որոնք այսօր նետուած հանրային կեանքին մէջ, գիրքեր ու թերթեր կը հրատարակեն: Հայկական դատով կը զբաղին:

54.- ՀԱՅՐ ԼՈՒԻ ՄԻՆԱՍԵԱՆ
(1879–1956)

Խարբերդցի: Նախնական կրթութիւնը կը ստանայ իր ատենուան դպրոցներուն մէջ:

1895ին կը մեկնի Պոլսոյ Սէն Լուիի կղերանոցը: Կ'աւարտէ 1900ին: 1902ին կ'երթայ Լիբանան, ուր կը հետեւի իմաստասիրական եւ Աստուածաբանական դասընթացքներուն: 1908ին արդէն քահանայ, կը դրկուի իր ծննդավայրը՝ Խարբերդ, իբրեւ դասախօս եկեղեցական պատմութեան:

1915: Հրաչք մը զայն կը փրկէ թուրքին արիւնոտ ճիրաններէն: Միեւնոյն ժամանակ գաղտնի ճամբաներով լուրեր կը հաղորդէ իր պաշտօնակիցներուն:

1922ին դարձեալ կը մեկնի Լիբանան, ուր կ'ապրի մինչեւ խոր ծերութիւն:

Այն սեւ օրերու կեանքէն փրկուած՝ ունի վաւերական պատմութիւն մը, հրատարակութեան կարօտ:

55.- ԼԵՒՈՆ Կ. ԼԻՒԼԷՃԵԱՆ
(1880–1965)

Խարբերդցի: Իր հօրը կարապետ Լիւլէճեանի չունչովը թրծուելէ յետոյ, կը հետեւի Եփրատ Գոլէճի դասընթացքներուն, զոր կ'աւարտէ 1911ին:

Ինչպէս չատ մը չրջանաւարտներ, Լեւոն Կ. Լիւլէճեան նմանապէս պաշտօն կը ստանձնէ այդ հաստատութեան մէջ մինչեւ 1915:

Այդ սեւ օրերուն – Եփրատի չրջանակ – կը մտնէ Ամերիկեան Էնի Թրէյս հիւանդանոցը, ի փրկութիւն իր կեանքին: Ապա կ'անցնի Տէրսիմ ու կը միանայ իր եղբօր՝ Փրոֆ. Տօնապետ Լիւլէճեանի: Հոդ՝ ամբողջ երկու տարի իր ուժերը «մէկ հայ մէկ ոսկիի» փրկութեան կոմիտէին նուիրելէ ետք, 1917ին կը մեկնի Կովկաս, ուր կ'ըլլայ Զօրավար Անդրանիկի թիկնապահ:

1920ին կը գաղթէ Ամերիկա: Կը խմբագրէ «Արօր», «Նոր կեանք», եւ ապա «Մշակ» չաբաթաթերթը երկար տարիներ:

Թարգմանած է Մէյնի «Անառակ որդին» եւ գրած Զօր. Անդրանիկի «Կովկասեան օրագիրը» 1914–1917:

Հրատարակելի են «Առաքելոց Վանքի Կռիւը», «Պչարի Խալիլի սպանութիւնը», «Անդրանիկի Զանգեզուրեան Նամականի», «Տէրսիմի Քրդերը» եւ «Խարբերդի Գաւառաբարբառը»:

56.- ՀՐԱՉ ԵՐՈՒԱՆԴ
(1885–1968)

Ծնած է Խարբերդ, նահապետական ընտանիքի մը մէջ: Նախնական կրթութիւնը ստացած կարմիր Գոլէճ, ապա հետեւած Եփրատ Գոլէճի դասընթացքներուն:

1903ին կը մեկնի Արմաշ, կրօնական ըլլալու երազով: Բայց

Հրաչ մղուած ներքին ձայնի մը ուժէն, կը մեկնի Ամերիկա ու կը հետեւի իրաւագիտութեան:

Արդէն ճարտար բեմբասաց, կը խառնուի ազգային չարժումին եւ իբրեւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան անդամ, կը շրջի հայաչատ քաղաքները: Կը մեկնի Եւրոպա, Մերձաւոր Արեւելք, Խարբերդ: Նոյն աշխատանքը նաեւ հոդ: Կ'երթայ Շապին Գարահիսար, Սեբաստիա, Տիգրանակերտ, Եդեսիա, Բալու, Ջմշկածագ, արծարծելու համար հայրենասիրական անթեղը:

1915: Հրաշքով փրկուած եաթաղանէն, կը մեկնի Ամերիկա: Որպէսզի ձայնը լսելի դառնայ, կը լքէ իրաւաբանական ասպարէզը ու կը հետեւի հրապարակագրական աշխատանքներու: Կը գրէ, կը խօսի, կը խանդավառէ որ կայծը մնայ միշտ վառ: Վերջապէս Հրաչ Երուանդ ամէն տեղ է, ուր հայութիւն մը կ'ապրի:

1920ին դարձեալ կը վերադառնայ Պոլիս ու կ'ըլլայ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան հիմնադիրներէն մէկը: Օրերը գէշ են: Կը հետապնդուի տեղւոյն իշխանութենէն: Կը հեռանայ: Կ'երթայ Միջերկրականեան երկիրները ու կը խօսի անընդհատ: 1926ին եւ 1934ին կը ղրկուի Հայաստան: Կը վերադառնայ: 1936ին դարձեալ Ամերիկա: Կ'ըլլայ «Պայքար»ի մնայուն խմբագիր: Ասոր հետ զուգընթաց, կը ստանձնէ նաեւ «Պայքար բացառիկ»ներու խմբագրութիւնը երկար տարեն:

Իր այս ամբողջ կեանքին մէջ, Հրաչ Երուանդ եղած է նուիրեալ մը իր ժողովուրդին որ ապրի, ծաղկի, բարձրանայ:

Խմբագրած է «Ձայն Հայրենեաց», «Ժողովուրդի ձայն», «Պահակ» եւ «Արօր» թերթերը:

Ճարտասան մըն էր: Գիտէր իր ունկնդիրները հմայել, խանդավառել եւ սիրցնել Հայն ու Հայաստանը:

57.- ՓՐՈՖ. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՊՈՒՃԻԳԱՆԵԱՆ
(1880–1935)

Երաժշտագէտ Մարտիրոս Պուճիգանեան ծնած է Խարբերդի Ջնգուչ աւանը: Իր տեղւոյն դպրոցէն վերջ, կը հետեւի Եփրատի բարձրագոյն դասարաններու, ու կ'աւարտէ 1898ին:

Մէկ տարուան պաշտօնավարութենէ մը ետք, կը հրաւիրուի Մէզիրէի Գերման ուսուցչանոցը: Եւ որպէսզի ծանօթանար Եւրոպական մեծ երաժիշտներու գործերուն եւ աշխատանքին, տնօրէնութեան կողմէ կը ղրկուի Գերմանիա, ուր կատարելագործելով՝ իրեն կը տրուի Ուսուցչապետ Երաժշտութեան պատուանունը: Կը վերադառնայ ուսուցչանոց ու դարձեալ կը սկսի շարունակել աշխատանքը:

1915: Տեղւոյն թուրք իշխանութիւնը չի կրնար մտնել ուսուցչանոցը: Իբրեւ գերմանական պաշտօնեայ, կը խնայուի կեանքը:

1922ին վերջերը, որբերուն հետ կը մեկնի արտասահման, անկէ ալ Ամերիկա, ուր կը զբաղի երաժշտութեամբ եւ կրթական գործերով:

58.- ՄԵՍՐՈՊ ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ
(1880–1940)

Խարբերդցի: Եփրատ Գոլէճի 1902ի շրջանաւարտներէն:

Երկար տարի Խարբերդի, Մէզիրէի, Մալաթիոյ եւ այլ վայրերու մէջ ուսուցչական պաշտօններ վարելէ ետք, կը մեկնի Միացեալ Նահանգներ ու կը հետեւի Եէյլ եւ Քլարք համալսարաններու մասնագիտական ճիւղերուն: Ջինուած աղուոր պաշարով մը, Մեսրոպ Ժամկոչեան կ'երթայ Եգիպտոս, ապա

կիլիկիա, ուր իր օժանդակութիւնը կը բերէ խնամատիրական հաստատութիւններուն:

Հրատարակած է «Օչական» դասագիրքերու Ա. Բ. Գ. շարքերը: «Տղայոց Յանցանքները», «Նիւթ», «Մեթոտ եւ եղանակ», «Համառօտ Անուանց բառարան», «Արուեստը հայ լեզուի եւ պատմութեան մէջ», «Մանուկը, պատանին եւ երիտասարդը», «Սգապսակ Հաճնոյ որբերու կոտորածին», «Գեղեցիկ բանք մանկանց մասին»: Նաեւ բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ եւ յօդուածներ:

59.- ՊԵՏՐՈՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ
(ՏՈՔԹ. ՊԷՆՆԷ)
(1881–1915)

Ծնած է Խարբերդի Հիւսէյնիկ գիւղաքաղաքը ուր կը ստանայ նախնական կրթութիւնը:

Առաջին օրերուն, Պետրոս Մանուկեան ցոյց կուտայ կենդանի չարժում մը Հայոց Պատմութեան եւ աչխարհագրութեան դասերուն մէջ: Կը կարդայ ու կը դատէ: Եւ ահա ինքնաբերաբար ըմբոստութիւն մը կ'արթննայ իր ներսիդին: Դեռ պատանի, կը մտնէ Հնչակեան կուսակցութեան չարքերուն մէջ:

Անցնելէ վերջ նախակրթարանի չրջանը, կը հետեւի Եփրատի բոլոր դասընթացքներուն, զորս կ'աւարտէ 1903ին: Այդ նոյն հաստատութեան մէջ կը պաչտօնավարէ մէկ տարի: Հանդարտ չէ: Կուրծքին տակ բաներ մը կը խլրտին: Տասը տարի առաջ պատահած արիւնոտ ղէպքերը իր ժողովուրդին հանդէպ թունդ հաներ են ջիղերը: Կը մեկնի Արաբկիր, կը մնայ մէկ տարի: Գոհ չէ: Կը վերադառնայ Խարբերդ ու կը պաչտօնավարէ Կարմիր Գոլէճին մէջ, երկու տարի: Երրորդ տարին կ'երթայ Պէյրութի բժչկական համալսարանը, զոր կ'աւարտէ 1910ին: 1912ին կը մեկնի Ամերիկա նոր գիտելիքներու համար: Միեւնոյն ժամանակ կը վարէ Ս.Դ. Հնչակեան կուսակցութեան գործիչի դերը:

Տոքթ. Պէննէ խանդավառ իր գտած ընդունելութիւններէն, 1913ին կը վերադառնայ Պոլիս ու կը նուիրուի բժշկութեան: Բայց մատնուելով իր մէկ ընկերոջ կողմէ, կը ձերբակալուի եւ գաղափարի քսան մարտիկներով միասին կը կախուի Պայազիտի հրապարակին վրայ, 1915 Յունիսին:

60.- ՊՍԱԿ Ծ. ՎՐԴ. ՏԷՐ ԽՈՐԷՆԵԱՆ
(1882–1915)

Արմաշցի: Ուսման նախաքայլերը կ'առնէ տեղւոյն դպրոցին մէջ: Ապա եկեղեցական ըլլալու համար կը ղրկուի Դպրեվանք, զոր կ'աւարտէ 1905ին:

Ձեռնադրուելով վարդապետ, այդ տարին իսկ պաշտօնի կը կոչուի հաստատութեան մէջ: Յաջորդ տարին իբրեւ քարոզիչ կը ղրկուի Պոլիս: 1907ին կը մեկնի Ֆղի, ուր կը վարէ տեղապահի պաշտօն: 1911ին կը հրաւիրուի Խարբերդ, բարեկարգելու համար եկեղեցական գործերը: Միեւնոյն ժամանակ, կեդրոնական վարժարանի տնօրէն Երուխանի հետ բարձրացնելու կրթական հաստատութիւններուն վարկը:

Պսակ Ծ. Վրդ. Տէր Խորէնեանի պաշտօնավարութեան օրերուն, կրթական եւ եկեղեցական գործերը զգալիօրէն կը բարեփոխուին: Կեդրոնական վարժարանը կ'ըլլայ ճեմարան: Իսկ եկեղեցին կ'արձանագրէ բեղուն գործունէութեան շրջան մը:

Այս քայլ, անձնուէր եկեղեցականն ալ Խարբերդի ընտրանիին հետ չարաչար կացինահարուելով կը նահատակուի Տէվէ Պոյնիի լերան՝ Տէյիրմէ Տէրէ կոչուած ձորին մէջ, 1915 Յունիս 20ի գիշերը:

61.- ՎԵՐ. ՅԱԿՈԲ ՏԵՓՈՅԵԱՆ
(1882–1950)

Խարբերդի կարմիր գիւղէն։ Նախնական կրթուբեան մը վերջ, կը մեկնի Եփրատի Աստուածաբանական Ճեմարանը, զոր կ'աւարտէ 1902ին։

Քիչ յետոյ կը հրաւիրուի Մէզիրէի Գերմանական Գոլէճը, ուր կը պաշտօնավարէ չորս տարի։ Ապա կ'երթայ Խույլու (Թլկատին) գիւղը։ Հինգ տարուան հովուուբեան մը ետք կը գաղթէ Միացեալ Նահանգներ։

Յաճախելով Հարթֆըրտի Աստուածաբանական Ճեմարանը, կ'աւարտէ 1914ին։ Միեւնոյն ատեն կը դառնայ տեղւոյն քարոզիչ։

Արդէն փնտռուած հովիւ, Վեր. Յակոբ Տեփոյեան կ'անցնի Փրաւիտէնս, ուր կը պաշտօնավարէ 15 տարի։ Այդ միջոցին հետեւելով Պրաուն Համալսարանի ընկերաբանուբեան ճիւղին, կը ստանայ Մագիստրոս Արուեստից տիտղոսը՝ 1918ին։

1936էն ետք՝ հովիւ Պոստոնի Ա. Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին։ Ու նաեւ պատուոյ անդամ Հ.Բ.Ը. Միութեան։

62.- ՏՈՔԹ. ՆՇԱՆ ՆԱՀԻԿԵԱՆ
(1883–1915)

Ծնած է Խարբերդի Հիւսէյնիկ գիւղաքաղաքը, ուր կը ստանայ նախնական կրթուբիւնը։

Հազիւ 13 տարեկան, 1895ին Նշան Նահիկեան ականատես կ'ըլլայ իր հօրը, եղբայրներուն եւ քոյրերուն սպանուբեանը, թուրքերուն կողմէն։ Կը վիրաւորուի նաեւ ինք։ Անզգայ վիճակի մէջ զայն կը փոխադրեն Մէզիրէի Ֆրանսական Գոլէճի

հիւանդանոցը: Վէրքը կը բուժուի: Բայց չի բուժուիր անմարդկային այն ոճիրը զոր Համիտի դահիճները գործեր էին իր ցեղին զաւակներուն հանդէպ:

Շրջանաւարտ յիշեալ գոլէճէն, Նշան Նահիկեան կ'երթայ Պէյրութ: Շարունակելով իր ուսումը, կ'ըլլայ բժիշկ: Կը վերադառնայ Խարբերդ, կը մտնէ Հ.Յ. Դաշնակցութեան շարքերը ու կը նուիրուի ազգային դատին իբրեւ բժիշկ:

1913ին ես զայն տեսայ իր նժոյգին վրայ գեղեցիկ, համեստ, խղճամիտ: Ունէր իմաստուն չարժում եւ մաքուր սիրտ զոհաբերող:

Համաշխարհային առաջին պատերազմին սկիզբը իբրեւ զինուորական բժիշկ փորձառու, կը ղրկուի ռազմաճակատ: Կը վազէ հոն, ուր վիրաւոր մը կայ: Իր այս աշխատանքներուն համար կ'ունենայ աստիճանի բարձրացում եւ երեք ամսուան արձակուրդ՝ իր ընտանիքին մօտ: Երբ կը վերադառնայ Խարբերդ, տեղւոյն կառավարութիւնը զայն կը պատուէ երկրորդ չքանչանով մըն ալ ի վարձատրութիւն հաւատարմութեան: Բայց հակառակ այս բոլորին, Մայիսեան գիշեր մը ձերբակալուելով կը տարուի բանտ, ուր չորս տասնեակ ընկերներով կ'ենթարկուին գազանային չարչարանքներու: Որպէսզի լախտի հարուածներուն տակ չմեռնէին, բանտը կրակի կուտան եւ իրենք հերոսներու պէս կը նետուին հրդեհին մէջ, ապացուցանելով, որ եաթաղանն ու կախաղանները երբեք պիտի չկրնան հայուն սրտէն հանել գաղափարը հայրենիքին, որ մեծ է ինչպէս Աստուած:

63.- ՊԵՏՐՈՍ ՏԵՓՈՅԵԱՆ
(1883–1966)

Ծնած է Խարբերդի Խույլու գիւղը (Թլկատին): Նախնական կրթութենէ մը վերջ կը մեկնի Եփրատ Գոլէճ, զոր կ'աւարտէ 1904ին:

1905ին իբրեւ ուսուցիչ կը հրաւիրուի Մալաթիա, ուր երեք

տարուան պաշտօնավարութենէ մը ետք կ'անցնի Պոլիս, ապա Ամերիկա:

Համաշխարհային առաջին պատերազմին կ'երթայ Կովկաս իբրեւ կամաւոր: Կը մասնակցի ազգային հրատապ հարցերով զբաղող յանձնաժողովներու աշխատանքին:

Զինադադարին դարձեալ Պոլիս, ուր իրեն կը տրուի Ազգային խնամատարութեան ընդհանուր տնօրէնի պաշտօնը: Լաւ օրերուն կը յաջորդեն պաղ օրեր: Քէմալական չարժումը տէր ու տիրական երկրին: Պետրոս Տեփոյեան կը մեկնի Եգիպտոս, ուր կը նուիրուի գրական եւ կրթական աշխատանքներուն:

Գլխաւոր գործերն են.– «Զահակիրները» եւ «Ուխտաւորները», որոնց մէջ վերլուծումներով ամփոփած է ծանօթ դէմքերու գրական վաստակը:

Աշխատակցած է «Արեւ», «Զարթօնք» եւ «Պայքար» օրաթերթերուն: Շրջան մը վարած է «Արեւ»ի խմբագրութիւնը:

64.- ՎԱՐՍԵՆԻԿ ՍՈՂԻԿԵԱՆ (ՊԷԿԵԱՆ)
(1883–1950)

Խարբերդցի: Նախնական կրթութիւնը կը ստանայ իր ծննդավայրին չունչին տակ: Յետոյ կը հետեւի Եփրատի դասընթացքներուն: Աւելի վերջը կը մտնէ Գոլէճ, զոր կ'աւարտէ 1901ին:

Յաջորդ տարին պաշտօնի կը կոչուի նոյն հաստատութեան աղջկանց բաժնին մէջ: Կը դասաւանդէ հայերէն, գրականութիւն, մանկավարժութիւն, մինչեւ 1914ի վերջերը:

Փոթորիկը կ'ոռնայ, կ'այրէ, կ'անցնի քանդելով ամէն սրբութիւն:

Այս քաղցր հոգի հայուհին իր կեանքը միացնելով պատւելի Նշան Պէկեանի, կը նուիրուի հայ որբերու փրկութեան գործին: Ու այս նպատակին համար ալ կը մեկնին Սեբաստիա,

Յունաստան, Զուիցերիա: Ամէն տեղ նոյն ձեռնարկն ու աշխատանքը՝ փրկել մնացորդացը:

1935ին կը հրաւիրուին Նիւ Եորք: Ուրիշ բան չի հետաքրքրեր զիրենք, այլ միայն հայը: Դպրոցներուն եւ եկեղեցիներուն բեմերէն յաճախ առանձին, երբեմն ալ միասին կը խօսին հայուն եւ Հայաստանի բարձր արժանիքներէն, որոնք նպաստած էին քաղաքակրթութեան վերելքին:

Վարսենիկ Պէկեան (Սողիկեան) իր այս աշխատանքներուն առընթեր՝ կ'աշխատակցի «Հայաստանի Կոչնակ»ին, «Պայքար»ին, «Հայրենիք»ին եւ «Երիտասարդ Հայաստան»ին:

Ունի ֆրանսերէնէ եւ անգլերէնէ թարգմանուած ընտիր գրուքիւններ, որոնք ցրուած կը մնան մամուլին մէջ:

65.- ՏՈՔԹ. ԳԱՍՊԱՐ ԿԱՐՈՅԵԱՆ
(1884–1957)

Խարբերդի Փարչանճ գիւղէն: Նախնական կրթութենէ մը վերջ կը ղրկուի Մէզիրէի ֆրանսացի հայրերու որբանոցը: Ապա կը մտնէ Գոլէճ, զոր կ'աւարտէ 1900ին:

Ուսուցանելու արտակարգ կարողութեանը համար, պաշտօնի կը հրաւիրուի նոյն հաստատութեան մէջ, ուր կը դասաւանդէ տասը տարի:

1910ին կը մեկնի Պէյրութ ու կը հետեւի Ֆրանսական Գոլէճի դասընթացքներուն, բժիշկ ըլլալու համար: Բայց առաջին ընդհանուր պատերազմը զայն խլելով դասարանէն կը տանի բանակ: Ընդհարումի մը պահուն, իր բարի բախտէն գերի կ'իյնայ անգլիացիներուն ձեռքը:

1918ին դարձեալ կը վերադառնայ Պէյրութ, կը մտնէ համալսարան ու իրեն կը տրուի բժշկական վկայական: Ջի զոհանար: Որպէսզի տիրանայ մասնագիտական նորութիւններու,

Տոքթ. Գասպար Կարոյեան կ'երթայ Փարիզ, ապա կը գաղթէ Ամերիկա, ուր իբրեւ բժիշկ կ'ունենայ իր անձնական աշխատանոցը:

Հրատարակած է «Մեծ Եղեռնի նահատակ բժիշկները», ու նաեւ «Յուշեր»ը, որոնց մէջ տեղ տուած է Ֆրանսական Գոլէճի հայ ուսուցիչներուն եւ ուսանողներուն պատուաբեր գործին յիշատակութեան:

66.- ՓՐՈՖ. ԳՐԻԳՈՐ ԽԱՅԻԿԵԱՆ
(1884–1967)

Ծնած Խարբերդի Խույլու գիւղը (Թլկատին): Նախնական կրթութիւնը ստացած տեղւոյն դպրոցին մէջ, ապա մեկնած Մէզիրէի Գերմանական Գոլէճը ու հետեւած բարձրագոյն դասընթացքներու:

1913ի վերջերը կ'երթայ Գերմանիա: Նախ կը մտնէ Ենայի, յետոյ Միւնիխի համալսարանը ու կը ստանայ ուսուցչապետի տիտղոս: 1919ին կը վերադառնայ Մարաշի Աստուածաբանական ճեմարանը ու կը դասաւանդէ մինչեւ Քէմալական չարժումը:

1922ին Փրոֆ. Գ. Խայիկեան կ'անցնի Պէյրութ եւ կը ստանձնէ Նիր Իսթ Ռիլիֆի Ղազիրի որբանոցին տնօրէնութիւնը: 1926ին «Հիլֆսպունտ» միսիոնարական ընկերութեան կողմէ կը հրաւիրուի Գերմանիա, ուր թիւերով ու փաստերով կը ներկայացնէ թրքական վայրագութիւնները Հայ Ազգին հանդէպ:

1932ին կը կանչուի Ֆրանսա, ուր հայաչատ քաղաքներու բեմերը կը յանձնուին իրեն: Կարեւորը Հայն էր, ինչ դաւանանքի ալ որ պատկանած ըլլար ան:

Փրոֆ. Գ. Խայիկեան միայն Աւետարանէն չխօսեցաւ: Այլ՝ խօսեցաւ մայրենիէն, պատմութենէն, գիտութենէն, գրականութենէն եւ մանաւանդ կրթական հարցերէն, զորս կը սիրէր իր հոգիին պէս:

Հրատարակած է «Երեք Սուրբեր»ը: Իսկ մամուլին մէջ ունի բազմաթիւ գրուածքներ, ընտրուած նիւթերով:

Աւելի չատ գործեց, դաստիարակեց՝ քան թէ գրեց:

67.- ՇԱՀԱՆ ՆԱԹԱԼԻ
(ՅԱԿՈԲ ՏԷՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ)
(1884–1983)

Ծնած է Խարբերդի Հիւսէյնիկ գիւղաքաղաքը, ուր կը ստանայ նախնական կրթութիւնը:

Դեռ տղեկ, Յակոբի սրտին մէջ կը դրոշմուին ազգային եւ գրական դէմքերու անունները: Կը կարդայ եւ իւրաքանչիւրէն աղուոր բան մը կը պահէ մտքին մէջ:

Որբացած 1895ի ջարդերէն, այս զգայուն պատանին կը տարուի Պոլսոյ Սուրբ Յակոբ որբանոցը: Կը մնայ ատեն մը: Գոհ ստացած պաշարէն, կը մտնէ Պէրպէրեան Վարժարանը: Աւարտելէն վերջ կը վերադառնայ Խարբերդ ու կը նուիրուի ուսուցչութեան: Քաջ է, եռանդուն, կարգապահ: Սորվեցնելը ազգային պարտականութիւն:

Իր հօրն ու մօրը սպանութեան կսկիծը սրտին, Շահան Նաթալի կը լսէ Յաբէթի եւ Յակոբի նահատակութեան լուրը: Հովերը կծու են ու մթնոլորտը թունաւոր: 1904ին կը մեկնի Ամերիկա: Կը սորվի նոր բաներ: Օր մըն ալ ինքզինքը կը գտնէ «Հայրենիք»ի խմբագրութեան մէջ: Կը մասնակցի «Շանթ»ի եւ «Փիւնիկ»ի խմբագրութիւններուն: Երկար տարիներ կը վարէ պատասխանատու պաշտօններ Հ.Յ. Դաշնակցութեան դրօշին տակ: Մնացեալը յայտնի է...

Հրատարակած է «Ազատամարտ» չաբաթաթերթը 1928ին: «Արեւմտահայ Ազատագրական Ուխտը» 1933: «Օրէնքի եւ Կնկերութեան զոհերէն»: «Շանթեր»: «Ամպեր»: «Քեզի»: «Սիրոյ եւ ատելութեան երգեր»: «Վրէժի Աւետարան»: «Մարդը»:

«Ասլան Պէկ» թատերգութիւն: «Աչխարհի Ցեղափոխութիւնները»: «Ալեքսանդրապոլի Դաչնագիրը եւ Երեւանի համաձայնութիւնը»: «Ինչպէս սպաննեցիք»: «Գիրք հատուցման եւ մատուցման»: «Թուրքիզմ»:

Հրատարակելի.– «Խարբերդի Գաւառաբարբառը»: «Զար հոգիներ»: «Իսթլին եւ դատաստան»: Նաեւ բազմաթիւ յօդուածներ, մամուլին մէջ ցրուած:

68.- ՓՐՈՖ. ՀԱՅԿ ԱՐԱՄԵԱՆ
(1885–1970)

Ջէյթունցի: Շատ կանուխէն կը ղրկուի Երուսաղէմ, ուր կը հետեւի Գերմանական որբանոցի դասընթացքներուն:

Ի բնէ ուշիմ, զուիցերիացի բարերարուհիի մը կողմէն որդեգրուելով կը ղրուի վարժարան, զոր կ'աւարտէ լաւագոյն նիշերով:

1906ին *կը հրաւիրուի Խարբերդ–Մէզիրէի Գերմանական Գոլէճը, ուր կը դասաւանդէ մանկավարժութիւն, աչխարհագրութիւն եւ գերմաներէն: Միեւնոյն ժամանակ կ'ըլլայ Սուլթանիէ Մէքթէպի այցելու ուսուցիչ, ու նաեւ Ֆրանսերէնի դասախօս կարմիր Գոլէճէն ներս:*

1910ին *կ'երթայ Ծովք, ուր կը պաչտօնավարէ մինչեւ* 1913: 1914ին *կը մեկնի Ատանա:* 1915ին *փրկուելով սպանդէն, կը միանայ Պօղոս Նուպարի պատուիրակութեան:*

Դասախօսած է Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ վարժարաններուն մէջ եւ վաւերական աղբիւրներով բացատրած է Հայոց բերած նպաստը քաղաքակրթութեան վերելքին:

Աչխատակցած է օրուան մամուլին չահեկան յօդուածներով:

Թէեւ ոչ Խարբերդցի, բայց երկար տարիներ պաչտօնավարած ըլլալով քաղաքին եւ գիւղերու մէջ, զայն սիրով միացուցինք Խարբերդի դաստիարակաց հոյլին:

69.- ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
(1881–1970)

Ծնած է Խարբերդի Գոմք գիւղը, Վարդապետեան գերդաստանէն:

Կանուխէն փոխադրուելով մայր քաղաք, կը հետեւի Եփրատի դասընթացքներուն: Շատ չանցած այս ուշիմ պատանին կը դառնայ ուսուցիչներուն ուշադրութեան առարկան: Կը քաջալերեն: Այս քաջալերանքին կը խառնէ իր տքնաջան աշխատութիւնը, որ գինքը կը բարձրացնէ Գոլէճ:

Աւարտելով 1903ին, Յարութիւն Գրիգորեան կը կանչուի դասաւանդելու նոյն հաստատութեան մէջ, մինչեւ 1908: Այս ժամանակաշրջանի տնօրէնութիւնը իրեն կը վստահի որբանոցին վերակացուի պարտականութիւնը, զոր կը կատարէ գոհունակութեամբ:

Սահմանադրութեան առաջին օրերուն, Յարութիւն Գրիգորեան կը մեկնի Ամերիկա ու կը նետուի առեւտրական ասպարէզ, առանց մոռնալու իր նիւթական եւ բարոյական օժանդակութիւնը մեր գրական, կրթական եւ կրօնական հաստատութիւններուն: Միայն Եփրատ Աւետարանական եկեղեցիին մէջ ծառայած է 21 տարի իբրեւ ատենապետ, ատենադպիր եւ գանձապահ:

Օգնած է չքաւոր հայ հեղինակներու, բարեսպատակ հաստատութիւններու եւ մասնակցած ազգային ձեռնարկներու: Մէկ խօսքով եղած է ազնուասիրտ բարերար մը արժանի գնահատութեան եւ յարգանքի:

70.- ՏՈՔԹ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԿԻԼԷՍԷՐԵԱՆ
(1887–1965)

Խարբերդի Հիւսէյնիկ գիւղաքաղաքէն։

Աւարտելով տեղւոյն նախակրթարանը, կը մեկնի Եփրատ։ Ապա կը մտնէ Գոլէճ, զոր կ'աւարտէ 1906ին։

Յաջորդ տարին կը հրաւիրուի կեդրոնական Վարժարան, ուր կը պաշտօնավարէ երկու տարի։ Կը մեկնի Պէյրութ։ Բժիշկ ըլլալու համար կը հետեւի Ամերիկեան համալսարանի գիտական ճիւղերուն։ Կը վերջացնէ 1912ին։

Առաջին ընդհանուր պատերազմին, իբրեւ բժիշկ կ'ենթարկուի զօրաշարժի։ Ազատելով Թրքական եաթաղանէն, Տոքթ. Հ. Կիւլէսէրեան կ'անցնի Յունաստան ու կը նուիրուի իր ժողովուրդին ցաւերը դարմանելու աշխատանքին։ Ամէն տեղ է։ Կը խօսի, կը քալլերէ, կը սորվեցնէ։ Որբերը կը սիրեն զինքը ու ինք կը խանդավառէ որբերը։ Այդ նեղ օրերուն, այս ազնիւ հայուն համար որբը ամէն բան էր։ Կ'ուզէր որ չուտ մեծնան, չատ բան սորվին գոցելու համար այն խրամատը, զոր թուրքը բացած էր անոնց քայլերուն առջեւ։

Կատարելով իր պարտքը, կը մեկնի Ամերիկա ու կը նուիրուի բժշկութեան, առանց խնայելու իր բարոյական եւ նիւթական աջակցութիւնը այն հաստատութիւններուն, որոնք ազգին չահերը պաշտպանելու կոչումն ունէին։

71.- ՆՇԱՆ ՏԷՍԹԷԿԻԼ
(1888–1930)

Ծնած է Բալուի Հաւաւ գիւղը։ Բայց հազիւ տղեկ, կը փոխադրուի Խարբերդ, ու կը ստանայ նախնական կրթութիւնը։ Ատկէ վերջ կը մտնէ Մէզիրէի կեդրոնական Վարժարանը, զոր կ'աւարտէ 1907ին։

Ի բնէ սիրահար մայրենի լեզուին, Նշան կը նետուի ու-

սուցչական ասպարէզ: Կ'ուսուցանէ հայերէն եւ գրականութիւն: Բայց օրուան չարամիտ իշխանութեան սեղմումներէն դժգոհ, կը մեկնի Ամերիկա, ուր հետեւելով Պրաուն համալսարանի դասընթացքներուն, կ'աւարտէ 1915ին:

Պատրաստուած այս երիտասարդը անմիջապէս կը նուիրուի գրականութեան: Իր յօդուածներն ու քերթուածները իրեն կուտան աղուոր անուն մը՝ Նչան Տէսթէկիւլ: Միեւնոյն ժամանակ կը ստանձնէ «Հայրենիք» օրաթերթին եւ «Փիւնիկ» ամսագրին խմբագրութիւնները:

Հրատարակած է «Ամերիկահայ հարսնցուն», «Հայոց Պատմութիւն» եւ «Գրելու Արուեստը»:

72.- ՎԵՐ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՂԱԶԱՐՈՍԵԱՆ
(1888–1960)

Խարբերդի կարմրիկ գիւղէն: Նախնական կրթութիւնը կը ստանայ տեղւոյն դպրոցին մէջ: Ցետոյ կ'երթայ Խարբերդի Մէզիրէ քաղաքին Գերման ուսուցչանոցը, զոր կ'աւարտէ 1909ին:

Իբրեւ ուսուցիչ, այս հաստատութեան մէջ կը պաշտօնավարէ մինչեւ 1914: Կը մեկնի Գերմանիա: Կ'ուսանի, կը պատրաստուի ծառայելու իր ժողովուրդին: Սեւ լուրեր կը հասնին ականջին: 1919ին կը վերադառնայ Խարբերդ, յոյս եւ քաջութիւն ներշնչելու վերապրողներուն:

Ատեն մը Նիր Իսթ Ռըլիֆի չրջանակին մէջ կը գործէ Մարաշ, ուր իրեն կը յանձնուի որբանոցին տնօրէնութիւնը: Կը հասնի Քէմալական չարժումը: Որբերուն թիւը 350էն կը բարձրանայ 650ի: Օրուան տիրապետող ճնշումէն խուսափելու համար Վեր. Ղազարոսեան 150 որբերով կ'անցնի Սուրիա, ապա Լիբանան, կը ծանօթանայ Ֆրանսացի եւ օտար միսիոնարներու,

կը ստեղծէ կապեր ու ասոնց միջոցով կը բարելաւէ իր որբերուն վիճակը։

1923ին կը մեկնի Ֆրանսա։ Կը հաստատուի Ալզասի մէջ։ Կը գրէ ու կը խօսի հայ ժողովուրդի ազնիւ յատկութիւններէն։ Մանաւանդ 1915ի կոտորածէն, որ խլած էր երկու միլիոն զոհ եւ անսպառ հարստութիւն։

Հաստատուելով Մարսիլիա, Վեր. Ղազարոսեան կը նուիրուի եկեղեցական գործերու եւ ատոնց առընթեր, վաւերական փաստերով կը դատապարտէ թուրք իշխանութեանց անմարդկային արարքները։

Հրատարակած է «Բանբեր» ամսագիրը ամբողջ քսան տարի։

73.- ՏՈՔԹ. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ
(1888–1961)

Ծնած է Բալուի Հաւաւ գիւղը։ Բայց չատ կանուխէն ընտանիքով կը գաղթեն Խարբերդի Գոմք գիւղը, ուր հայրը՝ Պետրոս Վարդանեան կը հրաւիրուի ստանձնելու դպրոցին հոգը։

Ատեն մը չարունակելով իր դասերը հօրը չունչին տակ, Մարտիրոս կը ղրկուի Եփրատ Գոլէճ, ուր կը ստանայ չրջանաւարտի վկայականը։

Այդ աչնան կը հրաւիրուի Քղի, ուսուցչական պաշտօնով։ Կը մնայ երկու տարի։ Վերադառնալով տուն, կը գաղթէ Ամերիկա։

Հետեւելով Շիքակոյի բժշկական համալսարանի դասընթացքներուն, կը լրացնէ յաջողութեամբ։ Ատկէ կ'անցնի Լոռէնս, ուր իբրեւ բժիշկ կը կապուի Մեթրոփոլիթէն Ապահովագրական Ընկերութեան, երկար տարիներ։ Մասնակցած է ազգային ձեռնարկներու եւ «Յիշատակարան Եփրատ Գոլէճի» խմբագրութեան։

74.- ՍԵԴՐԱԿ ՔԱՐԵԱՆ
(1889–1978)

Ծնած Խարբերդի Քէսրիկ գիւղը: Մեսրոպեան տառերուն ծանօթացած տեղւոյն դպրոցին մէջ, ապա անցած Մէզիրէ քաղաքին Ֆրանսական Գոլէճը ու աւարտած 1908ին:

1909ին կը մեկնի Պոլիս, ուր կը հետեւի Իրաւաբանական Համալսարանի դասընթացքներուն: Զգոյշ եւ արթուն, կը բարձրանայ դասարանէ դասարան: Մանաւանդ խօսելու, դատելու եւ վճռելու յատկութիւնները իրեն կը չնորհեն փայլուն իրաւագէտի մը վկայականը:

1913ին կը ղրկուի Այտըն իբրեւ դատաւոր: Կը մնայ երկու տարի: 1915ի դէպքերուն կը վերադառնայ Պոլիս ու կը նուիրուի իր ժողովուրդին ցաւերը մեղմելու աշխատանքին: 1919ին կ'երթայ Տրապիզոն, պաշտպանելու Հայոց իրաւունքները:

Դէպքերու բերումով, Սեդրակ Քարեան կ'անցնի Պուլկարիա, ապա Աթէնք, ուր իբրեւ պատրիարքարանի ներկայացուցիչ կը գործակցի Ամերիկեան նպաստամատոյցին հետ:

1925ին կ'անցնի Փարիզ, ուր իրեն կը յանձնուի Հ.Օ.Կ.ի եւ Կարմիր Խաչի գլխաւոր պաշտօնները: Կը վարէ նաեւ Եկեղեցւոյ Վարչական ժողովին ատենապետութիւնը երկար տարիներ:

Այս ծառայութիւններուն համար Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը՝ Վազգէն Ա. Սեդրակ Քարեանի կը յանձնէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի պատուանշանը, 1968ին:

Իբրեւ պատգամաւոր, 1945ին կը մասնակցի Գէորգ Զ.ի եւ 1955ին Վազգէն Ա.ի կաթողիկոսական ընտրութիւններուն, յէջմիածին: Իսկ 1964–1978 վարած է Հ.Բ.Ը. Միութեան Եւրոպայի Յանձնաժողովին առաջին քարտուղարի պաշտօնը: Հայ մը օժտուած չնորհալի յատկութիւններով, մնաց իր ժողովուրդին հետ՝ պատնէշին վրայ, ու ծառայեց մինչեւ վերջին չունչը, ձեռնհասօրէն:

75.- ՀԱՅՐ ՍԱՄՈՒԷԼ ԹԱՇՃԵԱՆ
(1889–1977)

Խարբերդի Մէզիրէ քաղաքէն։ Նախնական կրթութիւնը կը ստանայ տեղւոյն Ֆափուչիններուն դպրոցին մէջ։

1905ին կը մեկնի Ս. Ղազար։ 1908ին կրօնական կարգ անցնելով կ'առնէ Մանուէլ անունը։ 1915ին կը ձեռնադրուի քահանայ։ Ուսուցչական պաշտօն կը վարէ Մուրատ-Ռաֆայէլեան Վարժարանին մէջ՝ վեց տարի։

1931ին կը կանչուի Երուսաղէմ։ Կը դասաւանդէ Մխիթարեան Վարժարանին մէջ մինչեւ 1937։ Կ'երթայ Հալէպ, ուր կը մնայ երկար տարիներ։ Յետոյ կ'անցնի Պէյրութ, նոյն պաշտօնով։ Զոհաբերող հոգի մը վասն Հայոց դպրութեան։

Հրատարակած է Ա. Բ. Գ. տարիներու «Աչխարհագրութիւն», «Յիսուսի Վարքը», «Հրաչքները» եւ «Կենսագրութիւն Մխիթար Աբբահօր»։

76.- ՎԱՀԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՑ
(1889–1935)

Խարբերդի Մէզիրէ քաղաքէն։ Նախնական կրթութիւնը թաղին դպրոցին մէջ։ Յետոյ կը յաճախէ Ազգային Կեդրոնական Վարժարանը, զոր կ'աւարտէ 1907ին։

Խանդավառ, երազուն, քաջ։ Կ'ուզէ նետուիլ գրական ասպարէզ, բայց չի յաջողիր։ Օդը՝ ցուրտ է, երկինքը՝ ամպոտ։

1908ին կ'երթայ Պոլիս, ու անկէ ալ Միացեալ Նահանգներ։ Ուժը կուտայ գրականութեան։ Առեւտուրը զինք չի հետաքրքրեր։ Կ'ուզէ սորվիլ, ծանօթանալ անհետացող ղէմքերուն ու զանոնք փրկել կորուստէ։

Արդէն ծանօթ անուն, օրուան թերթերը լայն տեղ կուտան իր գրուխթիւններուն: Կը գրէ ընդհանրապէս արձակ բանաստեղծուխթիւններ եւ պատմուածքներ:

1914: Ծննդավայրէն հասնող սեւ լուրերը կը ցնցեն հոգին: 1915: Վահան Թոթովենց կը մեկնի Կովկաս ու կը միանայ Զօր. Անդրանիկի բանակին: Բայց իր ոգեչունչ խօսքերը զինք կը քաշեն «Հայաստան» թերթի խմբագրուխթեան մէջ, ուր ի նպաստ կամաւորական չարժումին՝ կը ստորագրէ խրախուսիչ յօդուածներ:

Զինադադարէն վերջ, Վահան Թոթովենց կը վերադառնայ Ամերիկա: Իր ճամբան այլեւս պարզ է, – Հայ մշակոյթ, հայրենիք: Կը մնայ ատեն մը: Կ'երթայ Պոլիս, անկէ ալ Հայաստան, ուր ամբողջուխթեամբ կը նուիրուի գրականուխթեան:

Հրատարակած է «Աւերակ», «Սրինգ», «Ողբ անմահուխթեան», «Գարունին Սիրտը», «Արեւելք», «Տոքթ. Ռուբինեան», «Նոր Բիւզանդիոն», «Սասմայ Ծռեր», «Բագու», «Շիրվանզադէ», «Աղաւնիներ», «Յովնաթան որդի Երեմիայի» եւ «Կեանքը հին Հռոմէական ճանապարհին»:

Աչխատակցած է օրուան ծանօթ թերթերուն, չահեկան նիւթերով:

77.- ԵՂԻԱ ՍԻՐՎԱՐԴ (ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ)
(1890–1985)

Խարբերդի Մորենիկ գիւղէն: Նախնական կրթուխթիւնը առած է իր ծննդավայրին, ապա Քէսրիկ գիւղին մէջ:

1895ի կոտորածէն խորապէս ազդուած, Եղիա Գրիգորեան կը մեկնի Ամերիկա, ուր մտնելով Հնչակեան կուսակցուխթեան չարքերը, կը դառնայ կատաղի պայքարող մը թրքական վարչագուխթեանց դէմ:

Երկար տարիներ վարած է «Երիտասարդ Հայաստան», «Վերածնուխթիւն» եւ «Հնչակ» թերթերու խմբագրուխթիւնները:

Հրատարակած է «Հնչակեան Տարեգիրք», «Փարամազ», «Մեծն Մուրատ» եւ «Ընտրուած Հոգիներ» հատորները: Ունի նաեւ «Մորենիկի պատմուքիւնը» եւ ուրիշ գործեր, տակաւին անտիպ:

78.- ՄԱՐԻՑԱ Յ. ՏԵՓՈՅԵԱՆ
(1890–1985)

Ծնած է Խարբերդի Հիւսէյնիկ գիւղը: Նախնական կրթութիւնը ստացած տեղւոյն մէջ: Եփրատ Գոլէճը աւարտած 1911ին: Յետոյ մտած նոյն հաստատութեան մէջ ու պաշտօնավարած չորս տարի:

1915ին կը ճաշակէ Մեծ Եղեռնի բոլոր դառնութիւնները: Կը տեսնէ արցունք, արիւն, աքսորեալներ իրենց բախտին ձգուած: Տէր Զօրի մէջ մեծ կ'ըլլայ բարերար դերը այս ազնիւ հոգիին: Կը խօսի, կը գուրգուրայ, կը մխիթարէ հայոց լքուած որբերը:

Զինադադարէն ետք Օր. Մարիցա ամբողջութեամբ կը լծուի ազատագրական պայքարին: Հոն է ուր խլեակ մը կ'ապրի: Կ'ազատէ ու կը ղրկէ Հալէպի Ազգային Իշխանութեանց մօտ: Կը վարէ կարեւոր պաշտօններ Նիր Իսթ Ռըլիֆի չրջանակին մէջ: Իր պարտքը լիուլի կատարելէ վերջ, այս նուիրեալը կը մեկնի Ամերիկա, ուր իր ամուսնոյն՝ Վեր. Յակոբ Տեփոյեանի հետ կ'ուսուցանէ գաղութին զաւակներուն սիրով, անվճար:

Ուսուցչական աշխատանքին հետ՝ Մարիցա Տեփոյեան աշխատակցած է «Պայքար»ին, «Ազգ»ին եւ «Հայաստանի Կոչնակ»ին ընտիր գրութիւններով:

79.- ՆԱԶԱՐԷԹ ՓԻՐԱՆԵԱՆ
(1890–1950)

Խարբերդցի։ Թաղին ծաղկոցէն վերջ կ'անցնի Եփրատ Գոլէճ, զոր կ'աւարտէ 1910ին։

Ուսուցչական պաշտօններ վարած է հայաչէն գիւղերու մէջ։

1915ին հրաչքով փրկուած, կ'անցնի Տէրսիմ։ Ցետոյ Կովկաս։ 1918ին կը գաղթէ Ամերիկա, ուր երկար տարիներ կը պարապի դեղագործութեամբ։

Իր ժողովուրդին զաւակներուն խաչելութեանը ականատես, Նազարէթ Փիրանեան գրած է՝ «Արիւնոտ պատմուածքներ», «Դրուագներ փախստական կեանքէ» եւ «Խարբերդի Եղեռնը»։

80.- ՆՇԱՆ ԹՈՒՐ (ԹՈՒՐԱՆՃԵԱՆ)
(1890–1970)

Խարբերդցի։ 1895ի կոտորածէն որբ։ *Նախնական կրթութիւնը թաղին դպրոցին մէջ։ Ցետոյ կ'անցնի Եփրատ ու կը հետեւի բարձրագոյն կարգերու դասերուն։ Կը զբաղի նաեւ գծագրութեամբ։*

Օր մըն ալ Նշան կը մեկնի Ամերիկա։ Անհուն սէր մը զայն կը քաշէ Մարք Հոփքինս գեղարուեստի վարժարանը, Սան Ֆրանսիսքօ։

Ա. Ընդհ. պատերազմին իբրեւ կամաւոր կը մեկնի Եւրոպա։ 1918ին կը վերադառնայ Ամերիկա ու կը չրջի զանազան քաղաքներ սորվելու եւ ուսումնասիրելու արուեստի գործեր։ Գոհ չի մնար։ Նշան Թուր դարձեալ կ'երթայ Եւրոպա։ Կ'այցելէ Իտալիա եւ Ֆրանսա, ու կը մասնակցի Փարիզի՝ 1925ի ցուցահանդէսին։ Գործերը կ'արժանանան քննադատներու ջերմ գնահատանքին։

Ի յիշատակ Ֆրանսական բանակին մէջ կռուող հայ կամաւորներուն, Նչան Թուր կը մասնակցի նաեւ Ֆրանսահայ կամաւորներու Միութեան կողմէ ծրագրուած մրցումին, ուր առաջնութեան պատիւը կը տրուի իր արձանին:

Այսօր, այդ գեղեցիկ գործը փառաւորապէս կը կանգնի Փարիզի Հայոց եկեղեցիին մայր դռան առջեւ՝ իբրեւ արուեստի կոթող:

Արժանացած է պատուանշաններու, զանազան միութիւններու կողմէ:

81.- ՍԻՐԱՆՈՅՇ ՎԱՐԺՈՒՀԻ ՏԷՕՔՄԷՃԵԱՆ-ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ
(1890–1970)

Խարբերդցի: Հետեւած Եփրատի, յետոյ Գոլէճի դասընթացքներուն եւ աւարտած 1909ին:

Ատեն մը իր թաղին դպրոցին մէջ պաշտօնավարելէ ետք կը հրաւիրուի Սմբատեան Ճեմարանը ուր կը դասաւանդէ մինչեւ 1914:

Պատերազմէն վերջ երբ կրկին կը բացուին Եփրատի դրռները, Սիրանոյշ Տէօքմէճեան կ'ըլլայ առաջիններէն, որ սիրայօժար կը տրամադրէ իր ուժը որբերու դաստիարակութեանը: Ամբողջ երեք տարի ես տեսայ զինքը մերթ առաջին, մերթ երկրորդ կրթարանի դասարանին մէջ, անոյշ ժպիտը դէմքին, որ կ'ըսէր.– «Տղաք, ձեզ տեսնեմ, ազգը ձեզի կը նայի: Շատ սորվեցէք, չուտ սորվեցէք փոխարինելու համար անոնք, որ ալ չկան»:

Բարի էր ու ազնիւ: Սորվեցնելու եղանակը հաճելի: Ոչ մէկ չեչտ, ոչ մէկ սաստ բառերուն վրայ: Ուսուցչուհի մըն էր, բայց կը կրէր մօր մը բաբախուն սիրտը մաքուր եւ անկեղծ:

1922ի վերջերը մնացորդներուն հետ մեկնեցաւ Ամերիկա ու կազմեց համեստ բոյն մը, առանց մոռնալու դաստիարակելը, որուն նուիրուած էր:

82.- ՍՈԿՐԱՏ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ
(1890–1970)

Պիթլիսցի։ Նախնական կրթուքեննէ մը վերջ կը մտնէ տեղւոյն Ամերիկեան Վարժարանը, ապա Ակադեմիան, զոր կ'աւարտէ 1913ին։ Կը մեկնի Խարբերդ, կը հետեւի Աստուածաբանական Ճեմարանի դասընթացքներուն մինչեւ 1914ի վերջերը։

1915։ Աննախընթաց սարսափի օրեր։ Գաղտնօրէն կ'երթայ Կարին ու կը ստանձնէ հայկական որբանոցին տեսչուքիւնը։ Երեւանի մէջ Նիր Իսթ Ռըլիֆի չրջուն քարոզիչ։ Կամաւոր եւ կամաւորական բանակին երդմնեալ թարգման։

1918։ Կը վերադառնայ Խարբերդ, ուր Ամերիկեան Նպաստամատոյցին կողմէ իրեն կը յանձնուի որբանոցներուն ընդհանուր կառավարիչի պաշտօնը։ Այդ օրերուն ինծի հետ, ինծի պէս հազարաւորներ վայելեցին անոր քաղցր ժպիտները։ Կառավարիչէ մը աւելի եղբայր մըն էր ան, որ իր կրակ ու բոց խօսքերով տոկալու եւ յարատեւելու ուժ ներչնչեց որբին։ Ահա թէ ինչու զայն միացուցինք Խարբերդի դաստիարակաց հոյլին։

1922ին որբանոցներու վերջին կարաւանով մեկնեցաւ Հալէպ։ Ուսուցիչ մէկ տարի։ Կ'անցնի Պէյրութ։ Նոյն պաշտօնը նաեւ հոն։ 1924ին կը գաղթէ Ամերիկա։ Կը հետեւի Հարթֆըրտ Համալսարանի կրօնական ճիւղերուն, եւ կը ստանայ Պսակաւոր Աստուածաբանութեան տիտղոսն ու Մագիստրոս Արուեստից աստիճանը։

Վեր. Սոկրատ Մխիթարեան իբրեւ հովիւ պաշտօնավարած է Սէյչըմ Տիփոյի Հայ. Աւետարանական եկեղեցիին մէջ 15 տարի։ Միեւնոյն ատեն հետեւելով Պոստըն Եունիվըրսիթիի ընկերային դասընթացքներուն՝ 1935, կը տիրանայ «Մասթըր օֆ Սայընս»ի եւ «Սոչըլ Սըրվիս»ի աստիճաններուն։

83.- ԼՈՒԹՖԻ ՄԻՆԱՍ
(1892–1957)

Խարբերդի Քէսրիկ գիւղէն։

Նախնական կրթութիւնը ստանալէ վերջ կը մտնէ Մէզիրէի կեդրոնական վարժարանը։ Աւարտելով չրջանը, 1909ին կը գաղթէ Ամերիկա ու կը հետեւի Պրաուն համալսարանի մաս-նագիտական ճիւղերուն։

Լրացնելէ անմիջապէս վերջ, 1922ին Լութֆի Մինաս կը նուիրուի գրականութեան։ Կը գրէ արձակ եւ չափածոյ բա-նաստեղծութիւններ, որոնց մէջ տիրականը կ'ըլլայ ազգային ոգին։

Հրատարակած է «Այգերգ», «Ծիրկաթին», «Նոր գարուն», «Արփիարեան» եւ «Փչրուած բաժակը»։

84.- ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ (ԶՈՀԱԿԱՆ)
(1892–····)

Խարբերդի Մէզիրէ քաղաքէն։ Ուսման առաջին մկրտու-թիւնը կը ստանայ իր թաղին ծաղկոցին մէջ։ Յետոյ կը մտնէ տեղւոյն Ազգային կեդրոնական վարժարանը ու կ'աւարտէ 1909ին։

Մայրենիին եւ գրականութեան սէրը զայն կը մղեն երա-զելու բարձր հորիզոններ։

1910ին կը մեկնի Պոլիս։ Կը հետեւի կեդրոնական վար-ժարանի զանազան ճիւղերուն։ Կը մնայ երկու տարի։ 1912ին կը վերադառնայ Խարբերդ, ուր կրթական, կրօնական բեմե-րէն կը պաշտպանէ ուսման անհրաժեշտութիւնը։

Գոհ իր կատարած աշխատանքներէն, Զոհական դարձեալ կը վերադառնայ Պոլիս: Բայց այս անգամ կը ստանձնէ սերունդ դաստիարակելու հոգը: Սերունդ մը որ ազգային չահերը պաշտպանելու կարողութիւնը ունենայ:

Երկար տարիներէ ի վեր կը վարէ Կեդրոնական Վարժարանի տնօրէն-ուսուցչի պաշտօնը: Դասախօս Մխիթարեան եւ ուրիշ կրթական հաստատութիւններու մէջ, ուր պերճախօս լեզուով կը հասկցնէ մայրենի բարբառին քաղցրութիւնը:

Աշխատակցած է օրուան թերթերուն եւ հրատարակած «Ճրագալոյց» եւ «Աստուած հպարտ» բանաստեղծութեանց հատորները:

85.- ԱՆՆԱ ՎԱՐԺՈՒՀԻ ՊՈԶՈՅԵԱՆ - ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

(1893-1968)

Ծնած է Խարբերդի Քէսրիկ գիւղը: Տեղւոյն նախակրթարանէն վերջ կ'երթայ Եփրատի աղջկանց վարժարանը: Կ'աւարտէ: 1913ին կը վերադառնայ իր ծննդավայրը: Կը պաշտօնավարէ մէկ տարի:

1915: Փոթորիկը կը դադրի: Զինադադար: Աննա Պոզոյեան չուտով կը միանայ վերապրող նուիրեալներու հոյլին, որոնց նպատակը որբ մը աւելի փրկել էր: Երբ դարձեալ Եփրատի դռները կը վերաբացուին, Աննա Պոզոյեան կը ստանձնէ երկրորդ կրթարանի հոգը:

Ես զինք տեսայ դասարաններուն մէջ, մատիտն ու նօթատետրը ձեռքին՝ ժպտուն, արթուն: Ինչ որ մը կատարեալ որ կը խօսէր, կը գուրգուրար, կը բացատրէր քաղցրութեամբ:

1922ին որբանոցներուն հետ մեկնեցաւ Հալէպ, ու անկէ Ամերիկա: Կազմեց օրինակելի ընտանիք մը, առանց մոռնալու մայրենիին նպաստող ազնիւ ձեռնարկները:

Աշխատակցած է «Հայաստանի Կոչնակ»ին եւ «Պայքար»ի դաստիարակիչ գրութիւններով:

86.- ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՆՈՒՐԻԿԵԱՆ
(1894–....)

Խարբերդի Հիւսէյնիկ գիւղէն։ Տեղւոյն նախակրթարանէն վերջ կը յաճախէ Կարմիր Գոլէճ, ուր կը ստանայ աւարտման վկայականը։

Օրուան չարաչուք հովերէն մտահոգ, Բենիամին Նուրիկեան կը մեկնի Ամերիկա։ Ատեն մը մոռնալով գրպանին վկայականը, կը հետեւի «Նախ ապրիլ, ապա փիլիսոփայել» ասացուածքին։ Ապահովելէ վերջ «զհաց մեր հանապազորդ»ը, կը մտնէ Քոլոմպիա համալսարանը, ուր իրեն կը տրուին Պսակաւոր Արուեստից եւ Մագիստրոս Արուեստից վաւերագիրերը։

Ինչպէս իր ուսուցիչը՝ Թլկատինցին, Բենիամին Նուրիկեան եւս կը նուիրուի գրականութեան։ Կը դրոշմէ մտքին մէջ այն բոլոր ազնիւ բաները զորս տեսած ու լսած էր իր բնագաւառին մէջ։ Կը նկարէ նաեւ կեանքը իր ցեղին զաւակներուն, որոնք քչուելով չարաչուք հովերէն ինկեր էին Նոր Աշխարհի մայթերուն վրայ։

Գլխաւոր գործերն են՝ «Թլկատինցիի ամբողջական գործերը», «Իշխանն ու Մուրացիկը», Մարք Թուէյնի, թարգմ., «Այգեկութք», «Նոր Գիր» գրական հանդէս, «Պանդուխտ հոգիներ», «Կարօտ հայրենի»։

Ունի նաեւ Ամերիկահայ կեանքէն փրցուած պատմուածքներու աղուոր գործ մը, տակաւին անտիպ։

87.- ՀԱՄԱՍՏԵՂ
(ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԿԷԼԷՆԵԱՆ)
(1895–1967)

Ծնած է Խարբերդի Փարչանճ գիւղը: Նախնական կրթութենէ մը վերջ՝ Համաստեղ, աւազանի անունով Համբարձում Կէլէնեան, կը մեկնի Մէզիրէի Կեդրոնական Վարժարանը: Օրուան տիրական ուսուցիչներու չունչին տակ կազմաւորուելով՝ ազնիւ նկարագրի մը հետ կը գծէ նաեւ իր ճամբան:

1911ին Կեդրոնականի վկայագիրը ծոցին՝ Համբարձում կը նետուի ուսուցչականասպարէզ: Բայց քաղաքէն աւելի կը նախընտրէ գիւղը, ուր պիտի կրնար սերտել բնութեան գաղտնիքները:

Առաջին հրաւէրը կը ստանայ Վարդաթիլ գիւղէն: Կ'ընդունի: Բայց մէկ տարուան պաշտօնավարութենէ մը ետք կը վերադառնայ իր ծննդավայրը: Օրերը գէշ են: 1913ին կը գաղթէ Ամերիկա: Հոն եւս խորթ կը թուին բարքերը: Ելք չկայ: Կը յանձնուի հոսանքին, բայց չ'ընկղմիր:

1915: Խարբերդէն հասած լուրերը սեւ են: Հայոց գիւղերը քանդուած, ճրագները մարած, ժողովուրդը նահատակուած: Եւ որպէսզի Հայոց Աչխարհը մնար միշտ կենդանի, Համբարձում կը նկարէ այդ բոլորը եւ իբրեւ մասունք կ'ամփոփէ «Գիւղը» եւ «Անձրեւը» հատորներու մէջ, որոնք իրեն կուտան Համաստեղ անունը:

Անոնցմէ վերջ կը հրատարակէ «Սպիտակ ձիաւորը», «Այծատոմար», «Աղօթարան», «Քաջն Նազար» եւ «Սէր» գործերը:

Աչխատակցած է օրուան թերթերուն, գիւղական պատկերներով:

88.- ՌԱՖԱՅԷԼ ՉԱՐԴԱՐԵԱՆ
(1896–1985)

Խարբերդցի: Նախնական կրթութիւնը կը ստանայ թաղին դպրոցին մէջ:

1904ին ընտանեօք կը մեկնին Մանիսա, ուր կը շարունակէ ուսումը: Ատեն մը վերջ կը փոխադրուին Պուլկարիա: Կը հետեւի Ֆիլիպէի ազգային վարժարանի դասընթացքներուն:

1908ին կը վերադառնան Պոլիս: Հոդ նաեւ կը շարունակէ ուսումը:

Ռաֆայէլ Չարդարեան ունի զգայուն սիրտ եւ գրելու չնորհ: Հրատարակած է «Դուն եւ ես» խորագրով արձակ բանաստեղծութիւններ եւ «Արմէն» թատերգութիւն հատորները:

89.- ՎԱՀԷ-ՀԱՅԿ (ՏԻՆՃԵԱՆ)
(1897–1983)

Խարբերդցի: Աւազանի անունով Վահէ Տինճեան: Նախնական ուսումը ստացած է թաղին Սուրբ Ստեփաննոս դպրոցը, ապա անցած Եփրատ Գոլէճ ու աւարտած 1914ին:

1915: Հրաչքով փրկուած կոտորածէն, գաղտնօրէն անցած է Պոլիս ու պահուած մինչեւ զինադադար: 1919ի վերջերուն մեկնած Յունաստան, անկէ ալ Ամերիկա, ու յաճախած Պոստոնի համալսարանը, ուր հետեւած է գրականութեան եւ պատմութեան ճիւղերուն: Այդ տեւողութեան խմբագրած է Հ.Բ.Ը.Մ.Միութեան պաշտօնաթերթը՝ «Յուշարար», երկու տարի: Ֆրէզնոյի «Նոր Օր»ը՝ չորս տարի: Միեւնոյն ժամանակ աշխատակցած է «Պայքար», «Զարթօնք», «Արեւ», «Հայաստանի Կոչնակ», «Երիտասարդ Հայաստան», «Լրաբեր» եւ Զօպանեանի «Անահիտ»ին:

Հրատարակած է «Հայրենի Ծխան»ներու չարքը՝ հինգ հատոր: Աշխատակցած է «Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը» ստուար հատորին: Այս բոլոր աշխատանքներուն զուգընթաց, վահէ Հայկ իր աշխատակցութիւնը բերած է «Պահակ», «Այգ», «Փիւնիկ», «Նաւասարդ», «Նոր կեանք», «Արօր», «Նոր Օր», «Նոր Գիր» թերթերուն:

Հայաստան Պետհրատը «Հայրենի Ծխան»ներու չարքէն լոյս ընծայած է հատընտիր մը՝ 10·000 տպաքանակով:

90.- ՀՐԱՉ ՋԱՐԴԱՐԵԱՆ
(1897–1986)

Խարբերդցի: Սկզբնական կրթութենէ մը վերջ՝ ծնողքին հետ կը փոխադրուին Մանիսա, յետոյ Պոլիս, ուր կը հետեւի կեդրոնական Վարժարանի դասընթացքներուն:

Տարագրութեան նախօրեակին, Հրաչ Զարդարեան կ'երթայ Կովկաս, կը յաճախէ Ներսէսեան ճեմարանը, ապա կը մտնէ Երեւանի Թեմական վարժարանը, զոր կ'աւարտէ:

1922ին կը մեկնի Փարիզ ու կը չարունակէ ուսումը Լիսէ Սէն Լուիի եւ Սորպոնի մէջ: Կ'աւարտէ նաեւ բժշկական համալսարանի Ատամնաբուժական ճիւղը: Այնուհետեւ կը նետուի կեանքի յորձանքին մէջ: Կ'ունենայ իր դարմանատունը զոր կը վարէ ճեռնհասօրէն:

Առօրեայ իր այս աշխատանքին հետ՝ տոքթ. Հրաչ Զարդարեան կը նուիրուի գրականութեան, ինչպէս իր հայրը: Ունի սուր գրիչ, բեղուն միտք, եւ ինքնուրոյն ոճ: Պերճախօս է եւ հմայող: Հաճոյք է լսելը զինք երբ կը խօսի:

Հրատարակած է «Մեր կեանքը» (վէպ): Ունի նորավէպեր, պատմուածքներ եւ գրական տեսութիւններ, ցրուած օրուան մամուլին մէջ:

Աշխատակցած է «Անդաստան»ին, «Անահիտ»ին, «Զուարթնոց»ին, «Աշխարհ» շաբաթաթերթին, «Մենք»ին եւ «Յառաջ»ին իմաստալից գրութիւններով:

91.- ՍԻՐԱՆՈՅՇ ՏԷՍԹԷԿԻՒԼ-ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ
(1900–....)

Խարբերդի Մէզիրէ քաղաքէն: Նախնական կրթութիւնը կը ստանայ թաղին ծաղկոցէն:

1911ին կը մեկնի Ամերիկա, ու կը դառնայ Հայ Սքուլին ուսանող: Աւարտելով՝ Սիրանոյշ կը ստանձնէ հայ գաղութին զաւակները դաստիարակելու հոգը: Կ'ըլլայ մերթ ուսուցչուհի, մերթ բարեխնամ հաստատութիւններուն անդամ եւ մերթ ալ ուրիշ ազգային ձեռնարկներու:

Իր կեանքը Նչան Տէսթէկիւլի կապելով, ալ աւելի կը խորացնէ սէրը մեր մայրենիին հանդէպ: Բանաստեղծին մահէն վերջ, այս անգամ կը կապուի Գուրգէն Մխիթարեանի, որուն հետ ամբողջութեամբ կը նուիրուի ցեղին զաւակներուն դաստիարակութեանը:

Երկար տարիներ վարելով կանացի ՀՕՄ կազմակերպութիւնը, այս գործուն հոգին երբեք չէ զլացած իր լուման հայ կարօտեալներուն:

Քնքոյշ սրտի մը հետ՝ եղաւ տիպար մայր մը ամէնուն:

92.- ԾԱՏՈՒՐ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ
(1901–....)

Ծնած է 1901ի գարնան՝ Ծոփաց Աչխարհի, Խարբերդ գաւառի Գոմք գիւղը:

Ա.Բ.Գ.ը կը սորվի թոնրատան մէջ, հօրն ու մօրը չունչին տակ, պնակիտի մը վրայ: Վեց տարեկանին զինք կը ղրկեն տեղւոյն ղպրոցը: Կ'աւարտէ: Ուսուցիչները խորհուրդ կուտան ղրկել Եփրատ, հետեւելու բարձրագոյն դասընթացքներու:

1914: Փոքրիկն Ծատուր կը պատրաստուի մեկնելու: Բայց աւա՛ղ, օդը կը փոխուի, երկինքին վրայ սեփ-սեւ ամպեր կը չրջին: Կը յետաձգուի:

կը սպասեն լաւ օրերու, որ չէին գար։

1915։ Սարսափ, կոտորած հայոց գիւղերուն մէջ։ Կորսընցնելով հայրն ու մայրը, կը մնայ որբ։ Հրաշք մը զայն փրկելով եաթաղանէն, կը տանի քիւրտ մեծաւորի մը տունը։ Ամբողջ չորս տարի կը ճաշակէ դառնութիւն եւ զրկանք, որ չի բացատրուիր։

1919։ Զեւով մը ինքզինքը կը գտնէ Խարբերդի Ամերիկեան որբանոցը, ուր կը ստանայ միջնակարգ կրթութիւնը։ Միեւնոյնատեն իր ուսուցչուհիներուն խորհուրդովը գրի կ'առնէ հաստատութեան անհետացող դէմքերուն կենսագրական աղբիւրները։

1922ին որբերուն հետ կը փոխադրուի Հալէպ, ուր ատեն մը Հայ կարմիր Խաչին սպասարկելէ վերջ, կը մեկնի Պէյրութ, ապա Ֆրանսա։ Կարտանի մէջ կ'ըլլայ ածխահանքի բանուոր։ Կ'անցնի Մարսիլիա։ Սպանդին դէմ ուժեղ չարժում։ Միանալով Խարբերդի որբերէն Կիւրեղ Խրայեանի, Յովհաննէս Մարգարեանի, Մարտիրոս Թաչճեանի եւ Միսաք Խրալեանի, կը հիմնեն Հայ Գրասիրաց Միութիւնը ու կը հրատարակեն «Հայ Գիր» ամսագիրը իբրեւ բեմ։ Օրերը նեղ են։ Տարի մը վերջ կը փակեն թէ՛ միութիւն եւ թէ՛ ամսագիր ու կը բաժնուին իրարմէ։ Ծատուր Պէրպէրեան կ'երթայ Փարիզ եւ «Յառաջ» օրաթերթին կուտայ դժոխքէն փրցուած պատկերներ արիւնով գրուած։

Հրատարակած է՝ «Խաչին ճամբան» (1955), «Կարմիր Փոթորիկը» (1958), «Հայրենի գիւղ» (1964), «Ժողովուրդ մը որ չուզեց մեռնիլ...» (1984), «Բացիկներ-Արձագանգներ» (1990), «Սփիւռքահայ Ողբերգութիւն» (1991), «La Tempête Rouge» (ֆրանսերէն) (1992), «Խարբերդի կրթական հաստատութիւններուն ծագումն ու զարգացումը» (1993)։

Հրատարակելի են՝ «Որդիք Հայոց», «Օտար երկինքներու տակ», «Կարօտի կանչեր», «Արշալոյսէն Արշալոյս», «Մանկութիւն», «Զարաչուք Տարին», «Գոմք Գիւղ», «Հայ Մշակոյթի ծագումն ու զարգացումը», «Մտածումներ», «Ժողովրդական նոր երգեր», «Դէմքեր եւ գիրքեր», «Ես ու ճամբաս», «Ծաղկեփունջ», «Բացիկներ», «Հասկաքաղ»։

Ֆրանսահայ Գրողներու Միութիւնը զինք մեծարած է Ա. Հարենց գրական մրցանակովը, 19 Մարտ 1964ին։

Իր գործերուն մէջ ի պատուի են Հայը, Հայաստանն ու բարօրութիւնը մարդոց:

Աշխատակցած է «Յառաջ»ի, «Պայքար»ի, «Նոր Օր»ի, «Արեւ»ի, «Աշխարհ» շաբաթաթերթի, «Անդաստան»ի, «Արահետ»ի եւ այլ թերթերու:

93.- ՂԵՒՈՆԴ ՎՐԴ. ՔԻԼԷՐՃԵԱՆ
(1903–1950)

Խարբերդի Փարչանճ գիւղէն: Նախնական կրթութիւնը կը ստանայ տեղւոյն դպրոցին մէջ: Ապա կը ղրկուի Մէզիրէի Ֆրանսական Գոլէճը զոր կ'աւարտէ 1912ին:

1913ին կը մեկնի Պոլիս, ուր կ'աշակերտէ կաթողիկէ վարժարաններուն: 1915: Զինադադարէն վերջ կը մեկնի Աւստրիա ուր կ'ուսանի եօթը տարի:

1927ին կը ձեռնադրուի վարդապետ: Կը ղրկուի Յունաստան իբրեւ ուսուցիչ եւ յուսադրիչ հայ գաղութին: Կը մնայ երկար: Կ'ըլլայ բարեսիրական ձեռնարկներու կազմակերպիչ:

Աւելի վերջերը կը հրաւիրուի Փարիզ, ուր կը դառնայ Թուէնի եկեղեցիին պետը, մինչեւ իր անակնկալ վախճանումը:

94.- ԿԻՒՐԵՂ ԽՐԱՅԵԱՆ
(1905–1956)

Ծնած է Խարբերդի Ծովք գիւղը, ուր ատեն մը Ներսէս Շնորհալի կ'արձակէր իր հայրապետական պատգամները: Նախնական կրթութիւնը տեղւոյն վարժարանին մէջ, Գէորգ Կէօլճիկեանի չունչին տակ:

1915ի Եղեռնին վերապրող, Կիւրեղ Խրայեան կ'ապաստանի թուրքի մը քով, ուր կը տեսնէ, կը լսէ ահաւոր բաներ հայաջինջ սարսափներէն:

1919ին կ'երթայ Խարբերդի Մէզիրէ քաղաքը ու կը մտնէ Հայկական որբանոց: Ընդունակ աշակերտ: Կը դառնայ նաեւ հսկիչը հարիւր որբերու: Կը լսէ նոր բաներ որբերու չրթներէն: Կը նօթագրէ ու կը պահէ բարձին տակ:

1922ին կը մեկնի Հալէպ, Պէյրութ ապա Մարսէյլ: Հոդ՝ Խարբերդի որբերէն Յովհաննէս Մարգարեանի, Ծատուր Պէրպէրեանի, Մարտիրոս Թաշճեանի եւ Միսաք Խրալեանի հետ կը կազմեն Հայ Գրասիրաց Միութիւն մը: Որպէսզի կարենայինանթեղը վառ պահել, կը հրատարակեն «Հայ Գիր» ամսագիրը, որ կը տեւէ մէկուկէս տարի:

Հրատարակած է «Ծովք–Կէօլճիւկ» (1927), «Մեր Պատմութիւնը եւ նոր սերունդը» (1929):

Անտիպ գործերն են՝ «Արիւնի ճանապարհին», «Աստղիկին կրակը», «Սիրոյ երկինքին տակ», «Ծովք եւ գաւառաբարբառը», «Բերդեր»: Եւ ուսումնասիրութիւններ:

Աշխատակցած է օրուան թերթերուն: Աւելի չատ Արշակ Զօպանեանի «Անահիտ»ին:

95.- ԱԻԵՏԻՍ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ
(ՄԵՍՈՒՄԵՆՑ)
(1905–1981)

Խարբերդի Արաբկիր քաղաքէն: Երաժշտական առաջին ուսումը առած է ծննդավայրի Ազգային ուսումնարանին մէջ, Դպրապետ Մկրտիչ Տէր Պետրոսեանէն:

1915ին տարագրուած Տէր–Զօր: 1924ին հաստատուած է Լիոն (Ֆրանսա), ուր տեղւոյն երաժշտանոցին մէջ կատարելագործած է իր երաժշտական դաստիարակութիւնը: 1930էն 1934 հիմնած եւ վարած է Տէսինի «Կոմիտաս» երկսեռ երգչա–

խումբը: 1936ին տեղափոխուած Պոստոն ու ստանձնած «Արարատեան» վարժարանի ուսուցչի պաշտօնը: Կը մնայ ատեն մը: Յետոյ մեկնած Փարիզ, ուր ամբողջութեամբ նուիրուած է երաժշտական ստեղծագործութիւններու:

Հրատարակած է «Երեք մեներգ» (օփ. 1) 1937ին, Պոստոն: Ունի գուսաներգութիւններ՝ «Անուշ», «Գիսակ եւ Սիրվարդ», «Ոսկի Հեքիաթ», «Էմմա», երաժշտական տոամ, «Տէր Գոնիակ», երաժշտական կատակերգութիւն: Մեներգներ, խմբերգներ, պարերգներ եւ դպրոցական երգեր, որոնց խօսքերն ալ իրենն են: Գրի առած է մշեցիներու հարսանիքը, 25 կտոր: «Ղարաբաղի Մելիքները», «Նայիրեան Համանուագ» Ա., «Նայիրեան Համանուագ» Բ. (եղերական), առաջին մրցանակ Պէյրութի Վահան Թէքէեան Մշակութային Միութեան: «Նայիրեան Համանուագ» Գ. (դիւցազնական), «Նայիրեան Համանուագ» Դ. (վերածնունդի): «Գանթաթ», երգչախումբի համար, առաջին մրցանակ Պէյրութի Վահան Թէքէեան Մշակութային Միութեան: «Մխիթար Սպարապետ» (պատմական գուսաներգութիւն): Ու նաեւ ժողովրդական երգեր Արաբկիրէն, Տարօնէն, Զմշկածագէն, Եղեսիայէն եւ Շապին Գարահիսարէն:

96.- ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԹԱՇՃԵԱՆ
(ԿԱՐՕ ՄԽԻԹԱՐ)
(1907-....)

Ծնած է Խարբերդի Զարսանճաղ աւանի կէօկլէկփէ գիւղը:

Հազիւ ծանօթացած Մեսրոպեան տառերուն, կուգայ Մեծ Եղեռնը եւ բոլոր հայորդիներուն պէս կը նետէ իր հայրենի տունէն դուրս: Կը տեսնէ ցաւ, տառապանք եւ արիւնը ցեղին՝ թափուած ամէն տեղ: Լման չորս տարի եաթաղանը գլխուն, կ'անցնի գետերը կարմիր:

1919: Հրաշք մը զայն կը վերադարձնէ Խարբերդի Ամերիկեան որբանոցը, ուր Եփրատի մէջ կը ստանայ հայաչունչ կրթութիւն:

1922ի վերջերը որբանոցներուն հետ կը փոխադրուի Լիբանան, ապա Ֆրանսա: Մարսիլիայի մէջ կը հետեւի առեւտրական դասընթացքներուն: Եւ որպէսզի ապրի, կը մտնէ սափրիչի մը խանութը իբրեւ բանուոր: Հրապարակը կ'եռայ վերապրող հայերով: Կը փորձեն կանգնիլ ու նորէն բարձրանալ: Մարտիրոս Թաչճեան ասոնց մէջն է:

1927: Խարբերդի Եփրատէն՝ Կիւրեղ Խրայեան, Յովհաննէս Մարգարեան, Ծատուր Պէրպէրեան, Միսաք Խրալեան եւ ինք՝ Մարտիրոս Թաչճեան կը հիմնեն Հայ Գրասիրաց Միութիւնը եւ իբրեւ բեմ կը հրատարակեն «Հայ Գիր» ամսագիրը, որ կը տեւէ մէկուկէս տարի:

Այդ օրէն սկսեալ, մկրտեալն կարօ Մխիթարեան կը նուիրուի ինքնաչխատութեան: Իր ժամանակէն դուրս կ'ըլլայ այցելու ուսուցիչ հայ եւ օտար ընտանիքներու մօտ, ու կը ստանձնէ մասնաւոր դասեր հայրենակցական միութիւններու շրջանակէն ներս:

Ուսումնատենչ այս եփրատականը կը խօսի եւ կը գրէ հայերէն, ֆրանսերէն, անգլերէն, գերմաներէն, արաբերէն եւ հիմակ ալ նուիրուած ռուսերէնի:

Հրատարակած է «Տանջուածները» (1946), «Պանդուխտի Մորմոքներ» (1979), «Վչտամատեան» (1981): Եւ աշխատակցած օրուան թերթերուն, գրական պատկերներով:

97.- ՄԻՍԱՔ ՄԻՐՋԷ (Մ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ)

(1908-....)

Ծնած է 1908ին, Բալուի Զայրի Մրզայ գիւղը, ուրկէ՝ իր գրական անունը:

Դեռ մանուկ, կը հասնի 1915ի ահաւոր փոթորիկը, որ չատերու պէս զինք խլելով իր հօրենական տունէն՝ կը նետէ փողոց: Հայրն ու մայրը եաթաղանին զոհ: Որբ է: Մահուան հետ ձեռք ձեռքի, կը թափառի ճամբաներուն վրայ կարմիր: Օր մըն ալ կը մտնէ թուրքի մը տունը իբրեւ ծառայ: Կը մնայ հինգ տարի, դառնութեան եւ զրկանքի բաժակը չրթներուն:

1920ին կ'երթայ Խարբերդի Ամերիկեան որբանոցը, ուր նախնական կրթութենէ մը վերջ կը հետեւի Եփրատի կրթարանական դասընթացքներուն:

1922ի աշնան, որբերուն հետ կը մեկնի Սուրիա, Լիբանան, Պոլիս, ապա Յունաստան: Կը մնայ երեք տարի: 1926ին կ'անցնի Ֆրանսա, ու կը հաստատուի Լիոն քաղաքը: Օրերը նեղ են, եղեռնի ցաւերը սուր: Կ'ուզէ բան մը ըլլալ: Կը կարդայ: Կը յիշէ անցեալն ու կ'ապրի ներկան: Ներչնչում մը, թերեւս առաջինը որ տուն կուտայ սարսափի օրերէն փրցուած պատկերներու: Հակառակ օրուան ծանր տագնապին, Միսաք Միրզէ մէկ առ մէկ կը ղրկէ Շաւարշ Միսաքեանի «Յառաջ»ին, նորերու պաշտպան:

Հրատարակած է «Կամուրջէ կամուրջ» եւ «Մուրսի գլխուղ Աչխարհ» պատմուածքներու հատորները:

98.- ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ
(1909-....)

Ծնած է Խարբերդի Ջմշկածագ քաղաքի Հազարի գիւղը: Հօրը անունը՝ Վահան, մօրը անունը՝ Սաթենիկ:

Դեռ մանուկ, կը տեսնէ Մեծ Եղեռնի ահաւոր սարսափները: Օր մըն ալ հրաշք մը զինք կը տանի Պոլսոյ Ետի Քուլէի որբանոցը, ուր կը սորվի հայերէնը: 1922ին կ'երթայ Քորֆու, ապա Աթէնք: Կը մնայ երկու տարի: 1924ին կ'անցնի Ֆրանսա: 1928ին կը մեկնի Նիւ Եորք: 14 տարեկան է: Որպէսզի ապրի, կը դառնայ բանուոր գործարանի:

Հետզհետէ հասուննալով, Անդրանիկ Անդրէասեան կը վերյիշէ մօտաւոր անցեալի սեւ օրերը: Կը ցաւի: Կ'ուզէ բան մը ըլլալ: Ու կը սկսի սորվիլ, կատարելու համար իր ազգային պարտականութիւնը հանդէպ անոնց՝ որ իննկած էին յանուն Լոյսին եւ ազատութեան համար:

Այլեւս որոշ է իր ճամբան: Սէրը՝ գրիչ, երազը՝ գիրքն է: Ու կը սկսի օրուան թերթերուն տալ սրտաճմլիկ պատկերներ, սարսափի օրերէն:

Խմբագրած է «Նոր Գիր» ամսագիրը 1936ին՝ Նիւ Եորք։ «Նոր Օր»ը 1937–1938, Ֆրէզնօ։ «Պայքար» օրաթերթը 1958–1961 եւ «Պայքար» եռամսեան 1963–1967, Պոստոն։ Իսկ 1968–1978 «Նոր Օր» եռօրեան՝ ի Լոս Անճելոս։

Այս խմբագրական աշխատանքներուն հետ՝ Անդրանիկ Անդրէասեան հրատարակած է «Սպիտակ Արդարութիւն», «Կարմիր Աստղատակի օրագրէն», «Վերջին կայանը», «Սպիտակ Արդարութիւն» (վերի գիրքերէն ընտրուած հատւածոյ, հրատարակուած՝ Երեւանի մէջ), «Խոհեր», «Տարագիր Երկինքի տակ», «Երկար Գիշերին մէջէն», «Հայկական դատին նոր հանգրուանը», «Խոհեր» (Բ. եւ Գ. հատոր), «Պատմութիւն Ռ.Ա.Կի Ամերիկայի Արեւմտեան Շրջանակի», «Համազգային Առաքելութիւն, Հ.Բ.Ը.Միութիւն, 1906–1981», «Անմարմին Սէրը», «Դառնութեան Բաժակը» (նախորդ հատորներէն ընտրուած պատմուածքներու հատւածոյ, հրատարակուած՝ Երեւան), «Փլուզում եւ Վերածնունդ» — վէպ երեք հատորներով. 1) «Դէպի Մայրամուտ», 2) «Գերեզման եւ Յարութիւն» եւ 3) «Վերածնունդ եւ Վերադարձ», «Գրականութեան եւ Գրողներու մասին», «Death and Ressurrection» («Գերեզման եւ Յարութիւն» վէպին անգլերէն թարգմանութիւնը)։

Հանգստեան կոչուելէն յետոյ, այցելեց Սուրիա, Լիբանան, Կիպրոս, Եգիպտոս եւ Ֆրանսա։ Տպաւորութիւնները տուաւ օրուան թերթերէն՝ «Նոր Օր», «Ջարթօնք» եւ «Արեւ»ի մէջ, յուսադրիչ պատկերներով։

99.- ՀԱՅՐ ՄԻՔԱՅԷԼ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ
(1910–....)

Խարբերդցի։ 1915ին կը մնայ որբ։ Իր բախտէն՝ ապաստան կը գտնէ Մէզիրէի քաղաքին Ֆրանսական դպրոցը, ուր կը ստանայ նախնական կրթութիւնը։

1922ին որբերուն հետ կը մեկնի Քորֆուի Ամերիկեան որբանոցը։ Երեք հարիւր որբերով կը փոխադրուին Իտալիա ու կը յանձնուին Մխիթարեան Հայրերու խնամքին։ Իբրեւ ուշիմ

աշակերտ, Միքայէլ կը ղրկուի Ս. Ղազար: Կ'ուսանի վեց տարի: Յետոյ կ'անցնի Հռոմ, ուր կը կատարէ Իմաստասիրական եւ Աստուածաբանական վեց տարիներու շրջան մը: 1936ին կը ձեռնադրուի սարկաւագ, ապա քահանայ: Պաշտօն մը զոր կը կատարէ նուիրումով:

Ատեն մը մնալէ վերջ կը հետեւի կանոնադրութեան եւ եկեղեցական պատմութեան: Կը հրաւիրուի Վենետիկ, ուր Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանին մէջ կը դասախօսէ պատմութիւն եւ աշխարհագրութիւն:

1939ին կը ղրկուի Եգիպտոսի Մխիթարեան վարժարանը իբրեւ ուսուցիչ: Իսկ 1949ին վերջնականապէս կը մեկնի Հալէպ: Բայց այս անգամ ուսումնապետի պաշտօնով, զոր կը վարէ ձեռնհասօրէն:

Հրատարակած է հին ու նոր Հայաստանի «Պատմական Աշխարհագրութիւն»ը: Եւ աշխատակցած «Բազմավէպ» հանդէսին ընտիր գրութիւններով:

100.- ԼԵՒՈՆ ԳԵՂՈՒՆԻ (ԳԱՅԱՃԱՆԵԱՆ)
(1910–1944)

Ծնած է Խարբերդի Դատեմ գիւղը: Հազիւ հինգ տարեկան, Լեւոն կը ճաշակէ Մեծ Եղեռնի բոլոր դառնութիւնները:

1922ի վերջերը կը մեկնի Հալէպ, ուր Դատեմի Լուս. Ուսումնասիրացի դպրոցին մէջ կը ստանայ նախնական կրթութիւնը: Ցեղին զաւակներուն գլխին պայթած փոթորիկը կ'այրէ իր մատղաշ հոգին: Ու այդ օրուընէ սկսեալ կը նուիրուի ինքնազարգացման: Կ'աշխատի, կը սերտէ, կ'ուսումնասիրէ: Այս բոլորը իրեն կուտան համեստ գրողի մը չնորհը:

1930ին կ'երթայ Ֆրանսա, ուր կը հաստատուի Մարսիլիոյ շրջանին մէջ՝ կարտան:

Ունի հատոր մը լեցնելու չափ գործեր, մամուլին մէջ ցրուած:

«Վրէժի Ուխտաւորը» պատմուածքը, սուր բողոք մըն է արդարութեան երեսին նետուած:

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1.– «Հայաստանի Կոչնակ», խմբագիրներ՝ Վեր. Խաչատուր Պէննէեան եւ Վեր. Ա. Ա. Պետիկեան: Կը հրատարակուի 1900էն սկսեալ, Նիւ Եորք:

2.– «Պայքար» օրաթերթ, խմբագիրներ՝ Հրաչ Երուանդ եւ Տոքթ. Նուպար Պէրպէրեան: Կը հրատարակուի 1923էն սկսեալ, Պոստոն:

3.– «Մշակ», խմբագիր՝ Լեւոն Լիւլէճեան: Կը հրատարակուի 1925էն սկսեալ, Ֆրէզնօ:

4.– «Պատմութիւն Եփրատ Գոլէճի», գրեց՝ Վեր. Վարդան Ամիրխանեան, Ֆրէզնօ, 1933:

5.– «Խարբերդի Եղեռնը», գրեց՝ Ն. Փիրանեան, 1937, Պոստոն:

6.– «Յիշատակարան Եփրատ Գոլէճի», խմբագրեց՝ Յաբէթ Փիլիպպոսեան, 1942, Պոստոն:

7.– «Հասկաքաղ», խմբագրեց՝ Լեւոն Լիւլէճեան, 1955, Ֆրէզնօ:

8.– «Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը», աշխատասիրեց՝ Վահէ–Հայկ, 1959, Նիւ Եորք:

9.– «Խարբերդ եւ իր զաւակները», գրեց՝ Մանուկ Ճիզմէճեան, 1938, Նիւ Եորք:

10.– Քաղուածներ թերթերէ, հանդէսներէ եւ վերապրող ուսուցչուհիներէ, որոնց կը կապեմ նաեւ իմ ականատեսի վկայութիւնները՝ 1913–1923:

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼԻՔ

Շնորհակալութիւն նախ ինձմէ, յետոյ այս մեծանուն ընտրանիէն՝ «Արեւ» օրաթերթի խմբագրապետ Պր. Աւետիս Եափուճեանին, որ իր թերթին սուղ էջերը տրամադրեց Խարբերդ գաւառի մեր այս գրական, կրթական եւ գիտական նուիրեալներուն, որոնք իրենց սիրտէն ու միտքէն աղուոր բան մը տուեր էին որ Հայը ապրի երկար, դարերով:

Շնորհակալութիւն նաեւ խմբագրական կազմին, որ իր մասնակցութիւնը բերաւ մեր այս գործին անթերի տպագրութեանը:

Ու դեռ շնորհակալութիւն «Արեւ»ի ընթերցողներուն, որոնք հետեւեցան, լսեցին, ու ծանօթացան մեր այս անհետացած կամ ողջ մտաւորականութեան կոչումին, աշխատանքին եւ վաստակին:

Ծ.Պ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	էջ
Ջօն	5
Հեղինակին գործերը	6
Շատուր Պէրպէրեան (կենսագրութիւն)	7
Երկու Խօսք	9
Համառօտ Տեսութիւն	12
Եփրատ Գոլէճ	22
Սմբատեան Ձեմարան	23
Կարմիր Գոլէճ	24
Ազգային Կեդրոնական Վարժարան	25
Ֆրանսական Գոլէճ	26
Գերմանական Գոլէճ	26
Դէմքեր եւ Բերքեր - Դիմաստուերներ	էջ
Սահակ Բ. Կաթողիկոս Խապայեան	27
Աբբահայր Սրապիոն Վրդ. Ուլուհոճեան	29
Վեր. Մարտիրոս Շիմաւոնեան	30
Կարապետ Վարժապետ Լիւլէճեան	31
Փրոֆ. Մ. Ա. Մելքոն	32
Յարութիւն Աւագեան	33
Յարութիւն Էնֆիէճեան	34
Փրոֆ. Սարգիս Սողիկեան	35

	էջ
Փրոֆ. Խաչատուր Նահիկեան	36
Աչուր Ս. Եուսուֆ	37
Փրոֆ. Նիկողոս Թէնիքէճեան	38
Փրոֆ. Յովհաննէս Կարապետեան	39
Յովհաննէս Յարութիւնեան – Թլկատինցի	40
Առաքել Պետիկեան – Գիսակ	42
Արշակ Մ. Շիմաւոնեան	43
Փրոֆ. Կարապետ Պէշկէօթիւրեան	44
Փրոֆ. Մեսրոպ Եշիլեան	45
Յովհաննէս Գապուլեան	45
Մանուկ Մերօն	46
Պատ. Գարեգին Զիթճեան	47
Յովհաննէս Ս. Փաշկեան	48
Վարդան Քհնյ. Արսլանեան	49
Վեր. Խաչատուր Պէննէկեան	50
Հայր Թադէոս Վրդ. Թովմասեան	50
Հայր Պըռնուա Նաճարեան	51
Պետրոս Վարժապետ Վարդանեան	52
Ստեփաննոս Բ. Եպս. Իսրայէլեան	53
Փրոֆ. Մկրտիչ Որբերեան	54
Գարեգին Պէշկէօթիւրեան	55
Փրոֆ. Կարապետ Մ. Սողիկեան – Կամսար	56
Յարէթ Փիլիպպոսեան	57
Երուանդ Սրմաքէշխանլեան – Երուխան	58
Վեր. Վարդան Ամիրխանեան	59
Վեր. Ա. Զ. Եղոյեան	60
Փրոֆ. Միքայէլ Մինասեան	60
Ռուբէն Որբերեան	61
Եղիշէ Արքեպս. Կարոյեան	62
Ռուբէն Զարդարեան	63

	էջ
Փրոֆ. Յովհաննէս Պուճիգանեան	64
Փրոֆ. Տոնապետ Լիւլէճեան – Բագրատ	65
Փրոֆ. Սամուէլ Խաչատուրեան	66
Լեւոն Մարտիրոսեան	67
Յովհաննէս Արքեպս. Նազլեան	68
Արշակ Տիլոյեան (Ա. Մահտեսեան)	69
Տիկին Արշալոյս Եուսուֆ	70
Մանուկ Գ. Ճիզմէճեան	70
Յովհաննէս Ամատունի	71
Տոքթ. Արշակ Մարկոսեան	72
Գիւտ Եպս. Մխիթարեան	73
Խոսրով Թէմպէքճեան	73
Փրոֆ. Յովհաննէս Արոչեան	74
Մարիամ Աստուրեան–Կարապետեան	75
Հայր Լուի Մինասեան	76
Լեւոն Կ. Լիւլէճեան	77
Հրաչ Երուանդ	77
Փրոֆ. Մարտիրոս Պուճիգանեան	79
Մեսրոպ Ժամկոչեան	79
Պետրոս Մանուկեան – Տոքթ. Պէննէ	80
Պսակ Ծ. Վրդ. Տէր Խորէնեան	81
Վեր. Յակոբ Տեփոյեան	82
Տոքթ. Նշան Նահիկեան	82
Պետրոս Տեփոյեան	83
Վարսենիկ Սողիկեան–Պէկեան	84
Տոքթ. Գասպար Կարոյեան	85
Փրոֆ. Գրիգոր Խայիկեան	86
Շահան Նաթալի	87
Փրոֆ. Հայկ Արամեան	88
Յարութիւն Գրիգորեան	89
Տիքթ. Համբարձում Կիւլէսէրեան	90

	էջ
Նշան Տէսթէկիւլ	90
Վեր. Յովհաննէս Ղազարոսեան	91
Տոքթ. Մարտիրոս Վարդանեան	92
Սեդրակ Քարեան	93
Հայր Սամուէլ Թաշճեան	94
Վահան Թոթովենց	94
Եղիա Սիրվարդ (Գրիգորեան)	95
Մարիցա Յ. Տեփոյեան	96
Նազարէթ Փիրանեան	97
Նշան Թուր (Թուրանճեան)	97
Սիրանոյշ Վարժուհի Տէօքմէճեան-Յովսէփեան	98
Սոկրատ Մխիթարեան	99
Լութֆի Մինաս	100
Համբարձում Յարութիւնեան (Զոհական)	100
Աննա Վարժուհի Պոզոյեան-Տէր Յովհաննէսեան	101
Բենիամին Նուրիկեան	102
Համաստեղ (Համբարձում Կէլէնեան)	103
Ռաֆայէլ Զարդարեան	104
Վահէ-Հայկ (Տինճեան)	104
Հրաչ Զարդարեան	105
Սիրանոյշ Տէսթէկիւլ-Մխիթարեան	106
Ծատուր Պէրպէրեան	106
Ղեւոնդ Վրդ. Քիլէրճեան	108
Կիւրեղ Խրայեան	108
Աւետիս Մելքոնեան (Մեսումենց)	109
Մարտիրոս Թաշճեան (Կարօ Մխիթար)	110
Միսաք Միրզէ (Մ. Ղազարեան)	111
Անդրանիկ Անդրէասեան	112
Հայր Միքայէլ Յովհաննէսեան	113
Լեւոն Գեղունի (Գայաճանեան)	114
Մատենագրութիւն	115

"L'ORIGINE ET LE DÉVELOPPEMENT DES INSTITUTS D'ENSEIGNEMENT SUPÉRIEUR DE LA VILLE DE KARPERTH",
par Zadour Berberian, 104, avenue d'Italie, 75013 Paris, France.

Achevé d'imprimer sur les presses de l'Imprimerie Poréba, 59, rue Meslay, 75003 Paris, France.

Il a été tiré de cet ouvrage quatre cents exemplaires hors commerce, constituant l'édition originale.

Dépôt légal : premier trimestre 1993